

942

Базил

В. БАЗИЛЕВСЬКИЙ

ЦІ ДОВГІ СУВОРІ ЗИМИ

ГЕРОЇ · РОКИ · ЗВЕРШЕННЯ

**В. БАЗИЛЕВСЬКИЙ ЦІ ДОВГІ
СУВОРІ
ЗИМИ**

**З хроніки підпільної комсомольсько-
молодіжної організації «Набат»**

Наукова бі

ім. М. Макс

КН

ім. ТАРАСА

101802

н - наукова

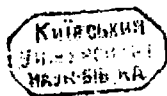
«Иногда кажется за давностью лет, что все истории о войне уже рассказаны, что нет такого, о чем было бы неизвестно. Есть. История подпольной организации «Набат». Это цитата из «Комсомольской правды» за 1974 год.

В основе авторского рассказа — встречи с бывшими набатовцами, письма, документы. Десятилетия, прошедшие с тех пор, когда юные подпольщики приднепровского села Белецковки Полтавской области еще до прихода советских регулярных войск вступили в бой с фашистским гарнизоном, не могут уменьшить значение этого события. Наоборот — под действием времени, как из-под резца скульптора, более рельефно проступают образы участников этих далеких событий. О них эта книга.

«Інколи здається за давністю літ, що всі історії про війну вже розказані, що немає нічого такого, про що б не було невідомо. Є. Історія підпільної організації «Набат». Це цитата з «Комсомольської правди» за 1974 рік.

В основі авторської розповіді — зустрічі з колишніми набатівцями, листи, документи. Десятиріччя, що пройшли відтоді, як юні підпільники придніпровського села Білецьківки Полтавської області ще до приходу радянських регулярних військ вступили в бій з фашистським гарнізоном, не можуть применшити значення цієї події. Навпаки — під дією часу, як з-під різця скульптора, рельєфніше проступають образи учасників цих далеких подій. Про них ця книга.

1018020

ВАСИЛЬ ОВІД ТА ЙОГО ДРУЗИ

Якось улітку 1975 року я одержала телеграму: «Виїхав буду вісімнадцятого Овід».

І справді, через два дні сам Овід сидів у мене за столом, ми пили каву і гомоніли.

Широколиций, міцний, дарма що невисокого зросту, на перший погляд він зовсім не був схожий на Овода, яким його собі уявляємо по безсмертному роману Етель Ліліан Войнич, не кажучи вже про те, що розмовляли ми російською мовою, зрідка українською, а італійської та англійської мій співрозмовник не знав.

Але коли він мені показав свою фотографію, зняту восени 1943 року відразу після визволення нашими військами села Білосцьківки під Кременчуком, де йому випало жити і боротися, я зрозуміла, що мій гість таки скидається на героя роману «Овід».

Пристрасний пильний погляд, тверду рішучість читаємо ми на цьому обличчі молододі, але такої, що вже багато перенесла, людини.

Тяжко поранений у перших боях з німецькими за-

гарбниками в 1941 році, молодший політрук Василь Іванович Ус потрапив у полон, героїчно втік, не мислячи свого подальшого життя в неволі, і прибув на поправку в рідне село Білецьківку. Але німці прийшли й сюди.

Ще не одужавши після поранення, Василь Ус створив у своєму селі підпільну комсомольсько-молодіжну організацію «Набат». Члени організації прибрали собі імена героїв улюблених книг. Тут були Рахметов, Корчагін, Віра Павлівна, Жухрай. Очолював організацію Василь Ус — Овід.

Восени 1974 року про героїчний «Набат» на сторінках газети «Комсомольская правда» написав журналіст О. Ніконов. Від нього я й одержала адресу Василя Івановича. Ми почали листуватися, і невдовзі я отримала від нього листа. Живе Василь Іванович у селі Мар'ївці на Кіровоградщині.

У відповідь на моє запитання — чому він обрав собі кличку Овід — В. І. Ус писав: «Я хотів, щоб образ справжнього Овода Войнич незримо був серед нас... щоб той справжній Овід боровся разом з нами, боровся за визволення нашого села і повний розгром фашизму».

...Влітку 1975 року мені випала нагода побувати в селі Новому Стародубі, де народився відомий російський письменник і революціонер С. М. Степняк-Кравчинський. Земляки свято бережуть пам'ять про нього. Іменем С. М. Степняка-Кравчинського названі сільська бібліотека, головна вулиця села. На приміщенні колишнього військового госпіталю, де народився письменник, встановлена меморіальна дошка із чорного мармуру.

Побувала я в Новому Стародубі разом з українським письменником Миколою Олійником, який написав роман про Степняка «Пролог».

Можна сказати, що в цьому селі народився не

тільки Степняк, а й Овід. Бо під впливом саме цього російського письменника-революціонера англійська дівчина стала теж письменницею і створила роман про Овода, втілюючи в ньому і багато рис свого російського друга.

Знаючи, що Мар'ївка знаходиться недалеко від Нового Стародуба, ми з Олійником вирішили відвідати і Василя Івановича Уса, того, хто своїми подвигами заново воскресив на незнаній батьківщині Овода його образ. Я кажу — «на незнаній батьківщині», тому що сама Етель Ліліан Войнич тут піколи не була і навряд чи уявляла собі ці українські степи, ці мальовничі села.

Примхливі шляхи історії. Але я бачу глибоку закономірність в тому, що саме на землі, де колись народився той, хто надихнув письменницю на створення образу героя-революціонера, який боровся за свободу батьківщини, народився і воював той, хто воскресив образ Овода боротьбою за свободу і незалежність своєї Батьківщини!

...Ми приїхали у районний центр Онуфріївку, звідки мали діставатися в Мар'ївку, де живе Василь Іванович. У грізні роки Великої Вітчизняної війни Ус захищав Батьківщину і творив історію. Після війни він викладав історію в сільській школі і виховував підрастаюче покоління.

На ганку райкому партії я побачила Василя Івановича, якого впізнала по фотографії.

Як же я здивувалася, коли і він відразу ж пішов мені назустріч і назвав по імені.

— А я вас по телевізору бачив, — відповів на моє здивування, — коли ви вели передачу про Войнич і її роман «Овід».

Часу у нас, на жаль, було мало, але ми з глибоким хвилюванням вислухали розповідь Василя Івановича про його друзів-підпільників, про їхній самовідданий

опір німецьким загарбникам, про їхню мужню боротьбу за визволення рідної землі.

Детальніше про організацію «Набат», про сміливі бойові дії Овода та його друзів і йдеться у цій книзі.

ЄВГЕНІЯ ТАРАТУГА,

*російська радянська письменниця і
літературознавець, дослідниця життя
і творчості Е. Л. Войнич — авторки
всесвітньовідомого роману «Овід».*

*Ми — комсомол, ми — юна зміна.
Вперед до світлої мети!
Набатівці! В біді країна,
У бій за щастя нам іти!*

*Ліда Чорновол,
член організації «Набат»*

*Живий, навіки невмирущий
Комуністичний наш «Набат»!*

*Іван Лагно,
член організації «Набат»*

ЗДИБЛЕНА ЗЕМЛЯ

Земля гула вже кілька днів, і це ні на мить не стихаюче гудіння було чути навіть тут, у глибокій протитанковій траншеї. Здавалося, в потаємних надрах масного чорнозему, у правічній, спресованій тисячоліттями темряві, відбуваються якісь катастрофічні зміщення досі незрушних земляних пластів...

У короточасних паузах між боями це коливання землі розслаблювало, заколисувало, і солдати, знесилені і похмуро мовчазні, вимотані тридобовим напруженням і безсонням, тицькалися касками в стінки траншеї. Але навіть у сні їхні темні, запечені обличчя були наче витесані з каменю — відчужено-напружені.

Іноді монотонна глуха вібрація перекривалася короткими, але сильними поштовхами, і груддя землі, вдаряючись об каски, кришилося, притрушувало порохом виснажені обличчя і просякнуті солдатським потом гімнастерки.

Нестерпно хилило до сну, але Ус зусиллям волі змусив себе підняти важку, ніби чавунну, голову і розплющити очі. І тут же заплющився: полуднєве сонце бризнуло таким веселим розсміхом, що аж не вірилося — невже таке може бути на війні, та ще й на передовій, у цьому траншейному пеклі, яке почалося бозна-коли і невідомо чим закінчиться. Іноді йому здавалося, що воно вічне і безперервне, як дорога до горизонту: скільки не йди, а він все одно попереду.

Однак треба було написати додому листа, свого першого листа з фронту. Він дав собі слово зробити це сьогодні

ж, як тільки випаде вільна хвилина. Повернувшись спиною до сонця, випростав одну ногу, а другу зігнув у коліні так, щоб було зручно покласти планшет, і замислився. А про що, власне, писати? Про те, що він на фронті? Але ще в Ростові, напередодні від'їзду, написав матері, що скоро буде в діючій армії. Про те, чого набачився і що пережив у дорозі, у тій дорозі, яка невтримно котилася на схід, на його землю, на землю його батьків? Але ж материнське серце і так, либонь, розривається від тривоги за нього і брата Івана, то навіщо ж іще додавати жалю та скрути... Та й хтозна, що з ним буде завтра чи навіть ось зараз в оцій траншеї? Передчасна радість лиха саме своєю передчасністю. Принесуть матері твого листа, притулять його пенька до грудей, порадіє, що ти живий-здоровий, а тебе вже, дивись, і немає на білому світі...

— Товаришу молодший політрук! — Високий ад'ютант батальйонного комісара схилився так низько, що Ус побачив над собою його рябувате кругле обличчя з грубим рубцем шраму у міжбрів'ї.— Негайно на командний пункт. Розпорядження майора.

Командний пункт, напівзруйнований цегляний будиночок, з'яв голодним ротом разом з одвірками висаджених дверей. Колись тут, очевидно, був склад господарчого магазину: подвір'я захаращене мотками дроту, порожньою тарою, драними мішками, розбитими ящиками з цвяхами.

Командири рот розташувалися прямо на ящиках — хто де. Коли Ус переступив поріг, комісар замість привітання нетерпляче змахнув лівою рукою (права була в нього на перев'язі):

— Сідайте...

Потім заклопотано схилився над картою, а коли знову підняв голову і ковзнув поглядом по напружених обличчях командирів — впали у вічі і його запалі щоки, і чорні п'явки під очима, і попелясте, коротко стрижене волосся.

— Розмова буде короткою, — сказав комісар. — Ситуація складна і вам добре відома. За даними розвідки, про-

тивник завтра на світанку атакуватиме наші позиції. Атака почнеться на всіх ділянках оборони одночасно. І буде запеклішою від попередніх.

Він поморщився: давалася взнаки поранена рука, і, помітно стиснувши голос, додав:

— Командування обіцяє нам підмогу — гаубичний полк...

Командири презирнулися: який полк, яка підмога? Давно ж усі знають, що резерви вичерпані і вони оточені... Батальйонний комісар, мабуть, розумів це не гірше від інших і, щоб попередити непотрібні розпитування, закінчив:

— Все. Підготуйте як слід бійців.

Офіцери, мовчки презирнувшись, вийшли, і від їхнього мовчання на душі стало ще незатишніше.

«Скільки незвичного, просто неймовірного змістив цей останній рік донедавна ще такого спокійного життя», — з гіркою подумав Ус.

А почалося з того, що його, вчителя з Бімецьківки, несподівано викликав секретар райкому партії:

— Готуйтесь до від'їзду у Буковину. Там конче потрібні наші кадри.

З тієї дороги запам'яталося: перевірка документів на Збручі, зруйнований вокзал у Львові, незвичні для ока степовика прикарпатські пейзажі, рублені, часто двоповерхові будинки, дерев'яні, криті гонтом або бляхою сільські церквівки, що здаля нагадували монгольські храми, бачені в дитинстві у якійсь історичній книзі.

По приїзді у Чернівці Василь одержав призначення в Сторожинець. Це мальовниче містечко на річці Сірет сподобалося йому відразу, і він із запалом узявся до роботи.

Незабаром мав початися навчальний рік, приміщення школи потребувало капітального ремонту, треба було вирішити чимало невідкладних справ, застатися паливом. Саме в розпал цієї роботи і надійшла листівка з Кременчуцького військкомату. Як не прикро було розлучатися з

необжитим, але вже таким рідним містечком, та що поробиш: вступав у дію закон про загальну військову повинність.

Білецьківка зустріла його задумою вільх, сонним шелестом плавнів і гарячими материнськими обіймами. Не встиг і відпочити до пуття з дороги, як треба було знову вирушати. Відгуляли традиційні проводи, і вже все, як сон, лишилося позаду: і лелечий клекіт над плавнями, і милі серцю новоселівські краєвиди, і тремка, як осіпний листок на вітрі, сестрина усмішка, і заплакані очі матері — такої безпорадної, що стислося серце у мить прощання.

Шлях його простелився аж в Осетію — в окремий розвідувальний батальйон Північно-Кавказького округу.

Колишні цивільні клопоти відпали самі по собі, поглинуті суворими солдатськими буднями, неблаганним, максимально ущільненим розпорядком дня і ночі, де кожна хвилина на обліку і де не вільно та й ніколи віддаватися самоспогляданню чи байдикам: дисципліна втискувала тебе у той розпорядок, як патрон в обойму.

Статут, матеріальна частина, тактика, наряди, дивізійні заліки — хіба перелічити все, що вичерпується поняттям солдатська служба.

Не зразу при звичайся до цього залізного ритму, а звикнувши, йому це вдалося легше ніж іншим, віднайшов у ньому свою привабливість. Полюбилися маневри і навіть оті виснажливі двадцятип'ятикілометрові маршрути при повній солдатській викладці по Військово-Грузинській дорозі, що про неї не раз колись оповідав учням на уроках історії. Все тут чарувало око барвами різкими й контрастними: стрімкий Терек, свіжна шапка Казбеку, глибокі урвища і чорторії — кинеш камінь, тільки відлуння звідти; стрекіт цикад, блакитні вечори, як і музей Кірова в Орджонікідзе, як і ці люди — гарні такою ж суворою, як і їхній край, красою.

Служба в горах вимагала не тільки навиків, певного

практичного досвіду, а й звичайної мужності. Невдовзі начальство рекомендувало рядового Уса на шестимісячні курси молодших політруків у Ростові. Шість місяців — термін невеликий: мусили засвоювати науку з подвоєною енергією.

Запам'яталися дві події: на курсах побували генерал-лейтенант І. С. Конєв, тодішній командуючий Північно-Кавказьким округом, і О. С. Новиков-Прибой, автор улюбленої «Цусіми». Курсанти слухали історію героїчної боротьби російських моряків уважно і зосереджено — «Цусіму» читали всі..

...Вважалося, що військова наука дається йому легко, однак сам він знав, ціною яких зусиль діставалася ота премудрість: засвоював її із селянською впертістю і настирністю. Прислужився гарт, одержаний у дитинстві, — і в футбол грав, і череду ганяв по вибалках, і мотався на залізницях. Та й здоров'я не бракувало!

У Європі шаленіла війна. Палали книги й картини, злітали в повітря будинки, з прокляттям на устах вмирили матері, кричали в передсмертних корчах діти — відлуння тих жахів сягало й Північного Кавказу.

Тривожні слухи наповзали з усіх усюд. Про те, що війна неминуха — здогадувалися всі. Але заспокоював пакт про ненапад.

Той ранок запам'ятався на все життя. Сонце сліпуче сяяло у вікна казарми, курсанти мружилися, ліниво перемовлялися. Раптом хтось весело сміється, той сміх підхоплює решта — підйом! Сьогодні неділя, зарядки не буде, а отже, поспідавши, можна піти в місто, відвідати місцевий кінотеатр, побачитися з дівчиною а чи й просто поласувати морозивом.

Та не встигли доснідати, як поріг їдальні переступив командир роти, застережливо підняв руку:

— Сьогодні звільнення в місто не буде. О дванадцятій нуль-нуль прослухаємо урядове повідомлення..

Курсанти перезирнулися: війна?

Курси розміщалися на території артилерійського училища, і майбутні молодші політруки вишикувалися прямо на стадіоні і бігових доріжках. Слова паркома закордонних справ, щойно почуті по радіо, бентежили передчуттям грядущих перемін. Війна, війна, війна — невпинно стукало в скроні. Мітинг відкрив полковий комісар. Виступали командири рот, відділень, курсанти.

Ім таки дали звільнення в місто. Але щось у ньому різоче змінилося. Вражали серйозність, сувора заклопотаність городян, що рухалися широким проспектом Енгельса. Як і завше у перші хвилини великих життєвих стресів, наче якась відчуженість торкнулася всіх. Люди, як і раніше, спілкувалися, заходили до крамниць, але з їхніх облич уже зникла радість, натомість виразно проступала стурбованість. Вулиці наче попросторішали, а реклами вилиняли, навіть причали були геть порожні. Над містом тривожно звучала пісня:

Если завтра война,
Если завтра в поход...

З кращих вихованців була створена рота дострокового випуску. Курсанти склали екзамени, а вже наступного дня товариші і командири проводжали їх у діючу армію.

Що вони думали, оті тридцять молодших політруків, перебуваючи тоді в центрі уваги, — молоді, життєрадісні? Поїздка на фронт уявлялася їм ледь не прогулянкою. Проте, що їх можуть покалічити, навіть убити, вони не думали, і, очевидно, коли б хтось нагадав їм про це в ту пору, то кожен з них безмірно подивувався б: надто повні були душевного здоров'я і смаку до життя, аби могла прийти в голову така думка. Їм сказали: ворог буде розбитий у його ж власному лігві. І вони твердо повірили в ці слова, як свято вірили у все, чого їх навчали.

Коли під час довгих стоянок на вузлових станціях побачили надривні прощання матерів з синами, синів з коханими, дружинами і дітьми, то в першу мить їм усе це

вдалося незрозумілим. Вони ще дуже мало знали про захисників Бреста, про сум'яття найперших днів війни, про загибель тисяч наших солдатів, а коли б і знали, то напевно б не повірили.

Але чим далі рухався поїзд на захід, тим тривожніше ставало на душі. Коли проїхали Дніпропетровськ, Олександрію і ешелон зупинився на кілька хвилин у Користівці, Ус не витримав:

— Товаришу старший лейтенант! Дозвольте відвідати рідних. Тут рукою подати. Я вас наздожену...

Як йому кортіло пройтися вулицями рідної Білецьківки у цій новенькій з голочки форми з двома кубиками в петлицях і зіркою на рукаві! Та старший заборонив навіть думати про це: «Не час, голубе».

Літо видалося задумливим. Небо наче затялося: ані крапельки дощу. Гарбузиння край городів припало товстезним шаром куряви, передчасно засохле листя на деревах було як бляшане. Дорогами, здіймаючи хмари куряви, піли нескінченні потоки біженців.

— Куди ви? — не втримався і запитав літню жінку.

— А-а, розкудкуди́кало б вас! — обпекла тітка вуглинками гострих очей. — Туди, де не тікають, де хоч дітей наших порятують!

Вночі було легше, але й тривожніше: фронт усе наближався.

Виснажлива дорога. Короткочасні привали і ночівля прямо на сирій болотистій землі. На простеленому ялиновому гіллі. Вранці штани і гімнастерку доводилося ледь не викручувати. Тоді вперше й зіткнулися з німцями.

Ворожі танки прорвали лінію оборони і випадково наскочили на резервну частину, що мала прийти на поміч нашим. Солдати розгубилися: на всю роту — кілька протитанкових гранат. Безладна стрілянина з автоматів, кулеметні черги і пад усе — болісне: як це могло статися?

Більшості вдалося відійти в ліс, але частину солдатів німці загнали в болото. Стоячи по пахви у густій болотній

твані, всією душею відчувуючи принизливість моменту, хлопці аж зубами скретотали від безсилля і люті.

То був час затяжних боїв на дальніх підступах до Києва. Гітлерівці рвалися туди з одержимістю головорізів. Падіння столиці Радянської України означало б для них потрібний тріумф. По-перше, то був би відчутний моральний удар для всього народу, по-друге, захопивши місто, ворог неминуче заходив у фланги і тил основним силам Південно-Західного і Південного фронтів і таким чином майже напевно знешкоджував одне з найбільших з'єднань Червоної Армії, а по-третє, звідси, з Києва, відкривався шлях до криворізької руди, нікопольського марганцю, донецького вугілля, нарешті до нафтових джерел Кавказу і Закавказзя.

Штаб оборони міста зробив усе від нього можливе. Три оборонні лінії мали захистити столицю. Перша з них тягнулася по Ірпеню до Білгородки і далі через Віту-Поштову, Лісники і впиралася лівим флангом у Дніпро. Глибокі протитанкові рови, вириті за короткий строк жителями Києва, ополченцями і солдатами, ескарпи та мініні поля завдовжки 55 кілометрів по фронту і 5—10 кілометрів завглибшки і 750 дзотів мали перетяти шлях ворогу.

Друга лінія оборони починалася біля Вишгорода і йшла в напрямку на Пуцу-Водицю, Біличі, Борщалівку, Пост-Волинський, Чоколівку і Голосіївський ліс. Третя — тягнулася вже в околицях міста. Здавалося, що подолати цей потрібний рубіж неможливо. Але внаслідок ускладнень, які виникли на інших фронтах і прориву оборони відразу в кількох місцях, уже 11 липня точилися запеклі оборонні бої на дальніх і ближніх підступах до столиці. Німці активізували свої дії на всій смузі Південно-Західного фронту.

...У веремії нескінченних атак, що полишали по собі кров, смерть і безмірні страждання поранених, в неможливості їм допомогти, в непевності майбутнього: хто знає, що станеться з тобою за хвилину, у важкому напливі безсоння — Ус, як і решта солдатів, з якими його звела доля,

мовби задерев'янів душею. Він почував себе зараз безмежно старим у порівнянні з тим рожевощоким хлопчиком, що прощався з друзями на ростовському пероні. А минуло ж тільки два місяці відтоді! Зараз він знав напевне, що його можуть убити, але це чомусь не лякало. Часом до нестями хотілося припасти до цієї суворої, у вирвах і прамах землі і спати, спати, спати.

Він бачив, що таке ж бажання охоплює й інших і дуже скоро дійшов простого висновку, що війна — то передусім тяжка робота. Робота до знемоги, до тієї останньої межі, за якою або смерть, або ж надія на порятунок. Він відкривав для себе багато чого такого, що для інших, уже навчених гірким досвідом, було само собою зрозумілим. Так, з подивом впевнювався, що людина звикає до всього, і вже не дивувався, як перше, не обмирав душею, коли після бою чи вертаючи з командного пункту, заставав трупи там, де щойно були живі люди, які розповідали сумні і веселі історії, мріяли вголос, як то часто трапляється на війні.

Коли вночі вони обходили підрозділи і взводи, то пильно вдивлявся в обличчя солдатів, і спершу йому здавалося, що вловлює на деяких з них ледь помітну тінь, оту печать відчуженості, що має розділити їх завтра — живих і мертвих, але скоро збагнув, що все те просто гра уяви, не більше, бо нікому не дано знати дня своєї смерті.

...Тієї ночі покравав легенький дощик, але невдовзі розпогодилося. Протяжно замирало відлуння далеких вибухів, і ще не охололо від нестерпної денної задухи повітря наповнилося одноманітним тремтінням замираючої струни.

За годину до світанку устоялася глибока тиша, і щось неприродне було в цій, начиненій металом, солдатським диханням, запаленими від постійного безсоння очима.

Надто вона була напружена, аби втримати тягар людських життів, запізнілих надій і всього того, що неминуче мало статися зараз.

Десь біля Дніпра зловісно гахнула дивізійна гармата,

і небо засліпло від освітлювальних ракет. Озвалася артилерія, над головами припишклих солдатів ударили міномети, а в траншеї посипалася земля.

Та сама земля, що донедавна правила солдату за ліжко і яка ще зберігала серпнєве тепло, тепер хижо шкірилась іскрами та осколками.

І раптом усе те стихло. «Ідуть», — видихнув хтось глухо.

Так, вони справді йшли, йшли широко, на повен зріст, і коли Ус підніс до очей бінокль, то виразно побачив чужі дерев'яні обличчя.

Ті кілька десятків чоловік, що лишилися від колишньої роти, займали позицію, що нагадувала підкову. Позиція та надто розтягнулася, щоб всерйоз можна було розраховувати на тривалу оборону.

Німці йшли мовчки, рішуче, та коли вдарив наш кулемет і кілька чоловік впали, кинулися прямо під кулі автоматників.

І тут же всі ахнули: праворуч, з тилу, звідки вони найменше сподівалися, набираючи швидкість, навально мчали прямо на них ворожі танки. Значить, ворог зім'яв другу і третю роти? Тільки зараз побачили, що бої точаться вже біля командного пункту, а з цегляного будиночка, де ще вчора збиралися командири, валує дим.

Те, що сталося потім, лишилося в пам'яті якимось фантастичним міражем. Прискакала чорними фонтанами земля, било в ніздрі смородом і чадом, стрекотали станкачі, палав стовбур дички, а танки наближались, один з них вирвався вперед, напереріз йому зметнулася чиясь постать. Важкий удар струсонув повітря, танк шарпнувся, брязнувши гусеницями, ще кілька метрів по інерції просунувся вперед, і над ним зметнулася чорна грива диму; несподівано звідти подув вітер, і не стало чим дихати.

Бажко зачвакали — Ус розпізнав цей звук з-поміж десятка інших — міномети, щось там скоїлось на правому фланзі: звідусюди нестримно котилася німецька піхота.

Він не пам'ятав, скільки часу минуло відтоді, як солдати мовби вросли в землю, не маючи ніякої надії на порятунок. Як не пам'ятав і того, що скоїлося з ним самим: тіло його вибуховою хвилею викинуло на бруствер.

З ДОКУМЕНТІВ

Характеристика на випускника Ростовського ВПУ
молодшого політрука Уса В. І.

Тов. Ус В. І., рік народження 1918, з батраків, кандидат у члени ВКП(б) з листопада 1938 р., в РСЧА з вересня 1940 р., уродженець с. Білецьківки Кременчуцького району Полтавської області, характеризується як активний пропагандист і обдарований організатор солдатських мас. За час служби в рядах РСЧА виявив великий потяг до політичних знань, з відзнакою закінчив дивізійну партійну школу. Обирався секретарем бюро ВЛКСМ. В довірєній мені роті, у товаришів по навчанню користувався заслуженим авторитетом.

Тов. Ус Василь Іванович дисциплінований, морально стійкий, на критику реагує правильно, справі Комуністичної партії відданий.

Капітан Чепрунов. 24 червня 1941 року¹.

ВТЕЧА З ПЕКЛА

Вони йшли і йшли — голодні, виснажені, в подертих гімнастерках, у тяжкій солдатській взуванці, а хто й босоніж, ішли з перев'язаними руками й головами, зарослі і мовчазні.

З-під ніг випорскувала курява і важко осідала на при-

¹ «Комсомольская правда», 1974, 16 жовтня.

дорожньому спориші, забивала горло, скрипіла на зубах, а дорозі не було кінця — вона то завертала, то знову випростувалася за обшир. Та ось із тупоту тисяч ніг вихопився чийсь здушений крик, і тут же пролунав постріл — ще чийсь життя обірвалося серед шляху.

Конвоїрам, що розтягнулись вервечкою обабіч колони, либонь, теж набридли дорога: вони сонно мружилися, витирали спітнілі фізіономії і лінькуватو покрикували на бранців.

За поворотом показався лісок, подув вітерець, і дихати стало відразу легше. Ус розстебнув гімнастерку ще на один гудзик і вперше за всю дорогу придивився до найближчого сусіда по нещастю. Бліде, аж синє обличчя солдата не виражало нічого, окрім смертельної втоми.

Поранена голова нестерпно дзвеніла — було таке відчуття, наче в ній оселився бджолиний рій. З тих пір, як прийшов до тьми і свої ж солдати, що, як і він, потрапили в полон, сьак-так перев'язали рану, біла марля на голові стала такою ж сірою, як і дорога, якою вони йшли. За весь час їм жодного разу не давали їсти, і коли колона стекла у вибалок і майже поруч зашурхотіло місцями ще зеленаве кукурудзиння, голодні руки жадібно потягнулися до качанів. Потягнувся й Василь, але тут же дістав стусана прикладом, а моложавий гітлерівець погрозово насунув брови. Проте, пильно вдивившись у них, німець якусь мить стояв упритул біля нього, Ус побачив там тільки сите недоволення, не більше. Не злість і ненависть, навіть не зневагу — просто звичайне роздратування. Він запам'ятав цей вираз обличчя ще з першого дня полону: ось так збайдужіло, навіть лінькувато німці пристрілювали наших тяжкопоранених. І те, що відкрилося йому тоді, приголомшило своїм відвертим цинізмом: їх не вважали за людей.

Колись у школі він вивчав німецьку мову, і хоч загалом його обізнаність у ній не перевищувала скромного обсягу шкільної програми, проте, виявляється, й того було

досить, щоб зрозуміти носіїв «великої цивілізації». У містечках, якими вони проходили, привертали увагу написи на будинках: «Нур фюр дейч» — «Тільки для німців». Саме тут було найстрашніше. Весь жах їхнього становища, страх перед невідомістю, нарешті, їхній жалюгідний зовнішній вигляд — все це оголювалося перед своїми ж людьми, поставало у всій своїй безпорадності. Як і чим вони могли довести цим дорогим людям, які, можливо, місяць-два тому багатьох з них проводжали напутніми словами і побажаннями перемоги, як переконати їх, що вони зробили все можливе, аби вистояти? Та чи ж усе?

Із запізненням спливали тривожні думки, підсвідомо поєднувалися із словами, сказаними пошепки тут же, поміж своїми, і болісно озивалися сумнівом — а може, могло б статися інакше?

Між полоненими розповсюдилася страшна чутка — Київ уже в руках німців. Та чутка добиралася поповзом — десь від голови колони, від солдата до солдата, підкріплювана часто красномовним жестом, скрушним похитуванням голови. З побаченого та пережитого, з мозаїки почутого, що невідомо як просочувалося сюди, поступово складалася картина трагедії, яка розігралася на всіх етапах боротьби за Київ.

...В Макарові полонених групами загнали в криті вантажні машини і повезли в Житомир. Знесилені люди важко дихали, від недоїдання і втоми паморочилося в голові.

На житомирських вулицях їм кидали шматки хліба, варену картоплю, буряки, а якась відчайдушна бабуса втиснулася прямо в колону, шарпнула Уса за рукав:

— Бери, синочку, бери, страднику...

З почуттям безмірної вдячності він затис черствий кусень хліба, жадібно рвав його зубами — здавалося, нічого смачнішого і не їв у житті. І на всю дорогу, аж доки їх не привели у табір, вистачило йому світла карих із сухим

блиском бабусиних очей, її гарячкового напівкрику-напівшепоту.

Те, що мало пазву табір для військовополонених, раніше було нашими солдатськими казармами. Заскрипіли і широко розчинилися залізні ворота, новоприбулих вишикували на широкому плацу, і гучний голос коменданта повідомив про те, що німецька влада не тільки сувора, а й справедлива: вона дає можливість кожному заслужити її прихильність і довір'я. Та для цього не досить дотримуватися розпорядку, встановленого адміністрацією табору. Треба ще й проявляти деяку ініціативу. На перших порах вимагається зовсім мало: назвати прізвища або й просто вказати командирів, євреїв, політруків...

Полонених з дороги похитувало, їх нестерпно мучила спрага, хтось у задніх рядах зомлів, і товариші підхопили його під руки.

Коли їх нарешті впустили в казарми, то всі мали єдине бажання — дати спочинок обважнілому тілу, і Ус згодом ніяк не міг згадати, чи впав прямо на цементну підлогу, чи пощастило забутися на дерев'яних нарах.

Втім, у Житомирі затрималися недовго. Якось уночі виштовхали їх прикладами надвір і знову криті вантажні машини помчали в невідомому напрямку.

В Ровно, — а доставили їх саме сюди, — в місті, яке незабаром німці обрали за центр свого окупаційного режиму на Україні, повторилося приблизно те ж саме, що й у Житомирі. Однак ровенський табір відрізнявся від житомирського і своїми масштабами, і до певної міри зовнішнім виглядом — це був глибокий тиловий табір, обнесений потрійним колючим дротом. Німці тут почувалися господарями: фронт відкотився вглиб.

Концтабірне пекло, як гігантський котел, щодня википало людськими життями. Полонених розстрілювали під вечір партіями, розстрілювали тут же, за дощатими бараками.

Раз у день в'язні ставали в чергу, і довгий ланцюжок

нещасних тягнувся до табірної кухні, де вертлявий чоловік, з тих, що вміють пристосовуватись за будь-яких обставин, орудував довгим черпаком.

Полонені протягували хто що мав: бляшанку, виміпану за пачку махорки, шапку чи пілотку, а хто й просто підставляв полу сорочки — найчастіше з новеньких, ще не обізнаних із вовчими законами концтабору.

Рідка, малопоживна баланда, заправлена якоюсь зеленню, відворотна на смак, була святом для бранців. Люди пухли від голоду, тут і там валялися трупи, їх давно не прибирали, мертві перемішались з живими — і це стало таким же буденно звичним, як постійний гнилий сморід, щоденні побої і лайки, як оті щовечірні розстріли за бараками.

По кількох тижнях перебування в ровенському таборі складалося враження, що коли і жевріє тут якась іскорка життя, то тільки на базарі.

Звичайно, злидений крам його не йшов ні в яке порівняння з багатобарвною гамою дарунків осені, з життєрадісними гамірними товчучками, на яких часто Василеві випадало бувати в Кременчуці, де дух забивало запаморочливим ароматом динь, яблук та груш, а очі розбігалися від миготливого у всій соковитій виразності видива.

Це була жахлива пародія на ту розкіш. Пропонували хто що міг: зашмуляний шматок сирого гарбуза, морквину, крайчик цвілого хліба, жменю махорки, німецькі сигарети вроздріб, солдатський ремінь, вряди-годи запальничку чи портсигар, чудом уцілілий при обшуку годинник, які мало кого цікавили, бо навіть у в'язню те добро, коли невідомо, чи доживеш до вечора.

Ус почав курити, лише потрапивши на передову, але так і не встиг звикнути до того згубного приворотного зілля, хоча й мав завжди при собі пачку махорки. Та махорка й рятувала зараз: за одну козячу ніжку можна було неймовірно розбагатіти — дістати огірок-репаник, а то й цілого півкачана кукурудзи. І хоч мав організм здоровий і ви-

тривалий, проте з кожним днем усе більше відчував, що сили покидають його.

Треба тікати — ця думка не виходила з голови відтоді, як трохи оклигав після поранення.

За наказом адміністрації табору у перших числах жовтня групу полонених кількістю до п'яти тисяч чоловік перевели ближче до вокзалу, в старі сараї, що раніше правили за пакгаузи при залізничній станції.

В'язні завантажували і розвантажували вагони, управлялися з цементом, під недремним наглядом конвоїрів укріплювали шпали. На цих роботах і приглянувся Усові міцний, це було видно по тому, як він піднімав мішок, як підставляв плече під колоду — солдат, за зовнішнім спокоєм якого вчувалися певність у собі, ще не витрачена сила.

Уже кілька разів ловив на собі його вивчаючий погляд і приязно озивався на нього словом чи й просто усмішкою.

Неподалік вокзалу росла липа. Колись вона вільно гоїдала над землею свої крилаті крони, повесні встеляла землю воскуватато-ніжним цвітом, принадувала хмільним запахом. А тепер стояла безлиста, обчухрана, неприродно біла: полонені об'їли не тільки листя, а й кору. Дивлячись на ту липу, незнайомець промовив, обережно торкнувши Уса за лікоть:

— Подумати тільки, га? Чиста робота... — І, влучивши момент, коли німець-охоронець відвернувся, додав: — Коли б могло оце дерево колись заговорити. Уявляєш, брате-товаришу...

Це було сказано роздумливо, більше, мабуть, для самого себе і з такою журиною в голосі, що дивно було її чути від чоловіка зовні грубуватого крою.

Познайомилися. Назвався солдат Гнатом, родом з Вінницької області, потрапив у полон під Бородянкою.

Увечері в бараці він опинився поряд. Спали полонені в один ряд, прямо на підлозі, тісно збившись до купи. Годі було й думати у тій жахливій тісноті поворухнути рукою

чи ногою, тим більше повернутися на другий бік. А оскільки лежати нерухомо було неможливо, то час від часу лунала команда старшого: «Перевертайсь!» — і в'язні переверталися з лівого боку на правий і навпаки.

Другого дня їх вивели на околицю міста і примусили прибирати цеглу біля зруйнованих будинків. Табірники неохоче взялися до роботи. Сади стояли в багрецевому сяйві — тихі і зачаровані, на вулицях перегукувалась малеча — і в кожного з полонених защеміло серце від невідповідності їхнього становища з цією мирною дщиною і чистим, по-липневому набряклим густою синявою небом.

— Слухай, брате-товаришу, — упівголоса обізвався Гнат, вони саме піднімали удвох носилки з цеглою, — чи не сон це, що сталося з нами?

— О, коли б тільки сон! — зітхнув і собі Василь.

Вони висипали цеглу і повернули назад. Вартового, що сидючи прикрикував на в'язнів, либонь, розморило на сонці: він весь час клював носом. Полонені, помітивши це, тут і там припинили роботу, відпочивали, тихо перемовлялися.

Ус озирнувся — момент слушний. Іншого такого могло й не бути. План визрів блискавично:

— Слухай, бачиш отой крайній будиночок під бляхою, з розцяцькованими віконницями? Ти заходь до нього з того боку, а я з цього... На випадок чого — ходили до вітру... За будиночком — сади, городи, там і здибаємося...

Напарник кивнув, і вони, навмисне уповільнюючи крок, пішли врізнобіч. Ступали немов по мінному полю, кожної миті чекаючи злісного окрику, а то й пострілу в спину. Уже й будиночок поряд. Тільки б не проснувся проклятий фашист, тільки б не помітив!

За садом, старим і занедбаним, починалися зарості лободи, за якими широкою улоговиною — скільки сягало око — зеленіли луки. Тут їх було легко накрити, і Гнат першим кинувся у той бік, де за пагорбом маячила лісо-

смуга. Перетнувши картоплище, втікачі кинулися вгору і, діставшись рідецького острівця дубків, довго відсапувались, не в змозі сказати один одному й слова. За посадкою знову починалися городи, а вже за ними гаразд проглядався разочок червоних і сірих цегляних будиночків. Іти в тому напрямку було ризиковано, і вони рушили праворуч, поповзом долаючи небезпечні ділянки. Десь поряд несподівано загавкав собака, і обидва здригнулися: ще цього не вистачало. Але пес замовк і більше не озивався.

За містом починалися поля у зеленому напливі бурякових плантацій, що про них нікому було подбати. Уже надвечір набрали на минулорічну скирту соломи і забулися глибоким сном смертельно вимотаних людей.

Першим проснувся Василь і прислухався. Стояла ніч, яка випадає тільки ранньої бездощової осені, — висока, з холодними зорями, мовчазна і загадкова. Ліворуч і попереду стелилися поля, а праворуч, — до нього було рукою подати, — вивищувалася темна стіна лісу. Пішли прямо на нього.

Ноги м'яко занурювалися в опале листя: за ніч воно відвологло. Випадково набрали на дичку і тепер зашхались терикуватими грушками. Шукали їх навпомацки, промацуючи траву. Уже на світанку вибрались на широку галявину з кошичкою дбайливо складеного сіна.

За галявиною молодняк зник зовсім і ліс порідшав. Невдовзі він розступився, щоб випустити на косогір куций рядок обгороджених штахетом хатинок. Це було перше село, яке трапилося на їхньому шляху.

...Навряд чи Ус зміг би пояснити, чому він постукав саме в цю хату, а не в іншу, тим більше, що стояла вона не крайньою та й нічим примітним з-поміж інших не вирізнялась. А все ж постукав, спонуканий якимось внутрішнім порухом, отим безпомільним чуттям, що часом надійніше від тверезих логічних розрахунків. На той його обережний стукіт фіранка у вікні розсунулася і до шиби припало обличчя.

— Хто ви і чого вам треба? — озвалося ламким старечим голосом.

— Свої, — стримуючи гучне серцебиття, упівголоса сказав Ус, — відчиніть...

— Усі ви зараз свої, а вештаєтесь як неприкаяні, — пробурмотіла хазяйка.

У сінях щось лунко брязнуло, двері з рипом прочинилися, і перед втікачами з'явилася похила низенька постать.

— Німці в селі є?

— Немає...

За мить вони обидва вже сиділи в хаті і слухали господиню, яка, судячи з усього, знудьгувалася за живими людьми і тепер відводила душу.

— Оце промчали як навіжені з десяток днів тому на машинах і мотоциклах, погелгали й подалися дорогою, а куди — не скажу. Мабуть, у Ровно — куди ж інакше? Не встигли й розгледіти їх добре, як і слід їхній процах... Мабуть, непереливки...

— А поліцаї?

— Був один, та й того чорти вхопили. Чи то забрали його куди, чи сам подався. Подейкують люди, буцімто в сусідньому селі він...

— То що ж це виходить — ніякої влади тут у вас немає? — посміхнувся Гнат.

— Село у нас маленьке, самі бачили, та й на відшибі воно, не з руки, отож і обминають його всі... А влада, чого ж — влада у нас є. Староста... Господи, що ж це я теревеню, — скаменулась раптом бабуса, — знімайте своє дрантя, бо, недобра година, ще зайде хтось. Воно наче й люди як люди, але паршива вівця завжди знайдеться. Зараз я вам водички підігрію, он які ви нещасні... — І притьмом загуркотіла рогаками. Скоро хата наповнилась їдким димом.

— От бісова душа з отакою роботою, — забідкалася господиня, — знову біда з тягою. — І спересердя grimнула заслінкою...

— Та ви ж, бабусю, про засувень забули, — засміявся Ус.

— Тю, дурна, а й справді, — кинулася на піч хазяйка, — сліпий недобачить, глухий недочує... А ти, видать, з сільських.

— З-під Кременчука, чули, може?

— Чути чула, а в яку воно сторону, не відаю... Далеченько од нас?

— Далеченько, — зітхнув Ус.

— А ти теж нетутешній, по обличчю бачу, — це вже до Гната.

— З Вінниччини я, — сказав Гнат.

У печі весело гоготало полум'я, а тим часом бабуся принесла з повітки балію, налила в неї гарячої води, і незабаром хлопці уже сиділи за столом, віддаючись блаженству посвіжілої, визволеної з бруду плоти.

— Та ви їжте, їжте, — ласкаво припрошувала хазяйка, — он ви які, самі кістки.

А хлопці жадібно орудували ложками, обпікалися гарячим, прямо з печі, супом.

— А дрантя ваше я зараз спалю, — сказала хазяйка і тут же відчинила стару, побиту шашелем скриню. Порпавшись у ній, видобула звідти одяганий, але ще досить пристойний костюм.

— Беріть, повинен підійти...

— Синів?

— Його, — потемніла з лиця. — Воює з проклятою німчурою, а може, сердешний, отак, як і ви... Та ви не сумнівайтесь, — зауваживши, що гості ніяково переминаються, заметушилася хазяйка і глибоко зітхнула:

— Живий буде, повернеться, то не одиє костюм буде, а не доведи господи щось трапиться, то він мені пі до чого.

Знайшовся одяг і для Гната. Сутужніше було з куфайкою: одна на двох.

— Почекайте, я збігаю до свахи, це тут, поряд.

Повернулася вона хутко з блаженською куфайчиною в руках. На прощання поклала окрасць хліба.

— Щастя вам, дітки!

Ішли більше ночами, обминаючи великі села, а вдень спали де випадало: у лісі, в кукурудзинні чи соломі.

Наближалася зима. Обрії розсувались, просторішали. Одвічний дух лісу, здається, ще погустішав, зачепи землю погою — і вдарить у піздрі сирість, затавним вільгким ароматом трав. На окраїнах вбирався у сизість терен, кучерявилися куці глоду, наливалася багряною барвою шишина.

Проїшли Гощу, Курне. Звідти — на Попельню. До Фастова добиралися поїздом, до Бобринської — пішки. Ударив перший морозець. Звихрюючись хвилястим димком, стелилася на дорогах біла поземка. Не сьогодні-завтра могло засніжити.

У Бобринську прийшли надвечір. У місцевому ресторані п'яні німці, перекручуючи слова, горлали популярну російську пісню.

— Гранату б туди, — похмуро сказав Гнат.

Тут, у Бобринській, розлучилися. Міцно обнялися на прощання.

— Що думаєш робити, брате-товаришу?

— Авжеж не сидітиму склавши руки, — посміхнувся Ус, — ми ще поборемось...

— А таки поборемось!

Ударили люгі грудневі морози. Дарована блаженська одіж уже не гріла. Безперестану тупцявся, аби не відморозити ніг. До Знам'янки добирався товарняком. Поїзд ішов повільно, розхитані вагони жалібно позойкували. Зупинки на степових полустанках затягувалися до кількох годин, і тоді, аби не залякнути, пасажери палили багаття. Збирали хмиз тут же, біля залізниці, — в лісосмугах і перелісках.

Поїзд прибув у Знам'янку пізно вночі, і Ус не гаючись пішов далі пішки. Це були вже рідні місця, і хоч почував-

ся розбитим, ноги самі несли в дорогу — Біледьківка була зовсім близько. У Павлиш заходити не став. Там розмістився один з найбільших у цих краях німецький концтабір для військовополонених. Лихі чутки про нестерпні тамтешні умови не раз доганяли в дорозі. Люди розповідали: 400 наших солдатів, не витримавши щоденних тортур і наруги, кинулися голіруч на колючий дріт і грудьми розірвали огорожу. Всі вони загинули.

Поля уже лежали під снігом, останні кілометри долав із останніх сил.

Він уже не пам'ятав, як ішов вулицею, як брів городами навпрошки, як на його стукіт двері розчинилися і хуленьке, безмірно дороге тіло припало йому до грудей:

— Васильку!

— Ма-а-мо!

З ЛИСТА ЛІДІЇ УС

Коли почалася війна, мої брати Василь та Іван воювали на фронті. А фашисти все наступали і наступали. У Кременчуці вони створили табір для військовополонених. І ось я — це було в грудні 41-го — перейшла через Дніпро в Кременчук з думкою, а може, розшукаю в тім проклятім таборі своїх братів. Дуже вже багато наших потрапило за колючий дріт. Тоді над Дієвською горою німці не раз збивали радянські літаки, а брат Іван був льотчиком.

Як ставилися фашисти до наших солдатів, знав кожний. А ходили туди в надії, може, пощастить викупити когось із близьких.

Табір був оточений звідусіль колючим дротом, і тільки на відстані було видно змучених холодом і голодом наших хлопців. Люди кричали: «Хто з Крюкова?», а я — «Хто з Біледьківки?». Та ніхто не озивався.

Намерзлася я, натомилася і хотіла вже йти додому через Дніпро, а потім вирішила — піду ще пошукаю, обійду кругом табору — і гайда. Аж тут побачила я страшну картину знущання над нашим полоненим.

Вивели босого і голого, як мати народила, солдата на сніг, дав йому фашист лопату штикову і показав гвинтівкою, де копати. То полонений копне раз, а фашист його нагаєм, покаже де копати і знову б'є і так, бідного, кожного разу. І не могли люди дивитися на таке знущання над живою людиною і закричали, плачучи: «Що ж ти робиш, звіряко?» Але він не звертав на те уваги. А нас відігнали від табору пострілами.

ДЕНЬ ВЕЛИКОЇ РАДОСТІ

Свіг не кришився, а масляно ділився на шматки, м'яко осідав під власною вагою — орудувати лопатою було приємно і радісно.

Ус вперше після хвороби вийшов у двір, і чи то від роботи, чи від студеного повітря у голові злегка паморочилося. Він уже майже прокидав стежку, до сарая лишилося якихось зо три метри, як раптом відчув на собі чийсь уважний погляд. Неквапно занурив лопату в сніг, обтрусив старі батькові вовняні рукавиці і тільки тоді оглянувся.

— Здоров, Василю. — Високий, довгобразий чоловік у шапці, збитий на одне вухо, у закутому, видно з чужого плеча, козушку, з лукавинкою дивився на нього.

— Матюшенко? — подивувався напівзапитально-напівроздумливо. — Але ж і змінився ти, чоловіче...

— Болячка змінила, — зітхнув гість, — ледь богові душу не віддав. А оце краєм вуха почув, що ти повернувся, дай, думаю, провідаю. Це ж ми з тобою он скільки не бачилися. Чи не з осені тридцять дев'ятого...

— Ти як сюди потрапив? Навчався ж у залізничному технікумі...

— Не тільки навчався, а й закінчив. Та після того ще було стрілецько-кулеметне училище. Перед самісінькою війною уже в званні лейтенанта закінчив його і одержав призначення на західний кордон. Уявляєш: прибув я на місце в суботу, а в неділю почалася війна. Господи, що там творилося! Полягли майже всі наші. А через три місяці, в кінці вересня, під Оршею я потрапив за колючий дріт. Пощастило втекти...

Схвилювані спогадами про мирний довоєнний час, друзі гомоніли довго і радісно.

Пополудні завітав дядько Василь. Був блідий і схвилюваний. У Деївці гітлерівці закатували жінку і розстріляли колишнього голову сільради.

— Граються катюги з вогнем, — гунав ціпком дядько. — Дограються... Буде їм, як тому французу: аж до Москви добрався харцызяка, та обпік руки...

І, струснувши скуйовдженою, давно не стриженою кучмою, підняв на племінника сердиті очі.

— Ну, що намислив?

— Нічого, дядьку. Приглядаюся до людей.

— А чого до них приглядатися... Треба брати, племінничку, кочережку та бить гадів...

...Поки Ус одужував після своїх поневірянь, сім'я ледве зводила кінці з кінцями. Фросина Іванівна за ці дні аж з лица спала. Та й як не змарнієш, коли на руках п'ятеро дітей і всім треба дати раду. А в хаті порожньо, хоч покоти, холодно. Брала Фросина Іванівна вірьовку, йшла у плавні, лопатою збивала очерет, і тим перебивалися. Допомогала Ліда. Фросина Іванівна дякувала долі, що послала їй таку роботящу, кмітливу і слухняну дочку. Ліда дбала і про матір, і про хворого старшого брата, і про найменших Миколку, Ніну та Вітю.

Їхній батько Іван Олімпович, або, як його величали в селі, Липійович, був учасником першої світової, бухгалте-

рував спершу в місцевому колгоспі, а потім на цегельному заводі. Помер перед самою війною від запалення легень. На той час найстарший син Іван служив у Білорусії, а Василь, що перед цим закінчив Кременчуцьку педагогічну школу, вчителював у Зарудді, великому лівобережному селі. Розповсюджував позику, секретарював у комсомольській організації, був членом бюро райкому комсомолу і водночас позаштатним інструктором, читав лекції на Кременчуцькому меблевому комбінаті — школа взяла над ним шефство. Там, у Зарудді, і вступив у кандидати ВКП(б). Ця подія в його житті збіглася з білофінською кампанією, і молодий учитель, аби виправдати довір'я товаришів, попросився на фронт. Та у військкоматі відмовили: по смерті батька мусив утримувати багатодітну сім'ю...

У середу неждано заявився в хаті поліцай. У чумарці, в битих валянках, кинув з порога:

— Бери лопату! Велено розчищати дорогу на Павлиш...

Фросина Іванівна, що поралася біля горшків, як стояла з рогачем, так і завмерла, тільки малеча чубилася на печі.

— Збір біля управи. — Поліцай поважно, з підкресленою гідністю виніс у сіни своє опасисте кругле тіло. Біля порога зачорніли брудні розводи...

— Хто це? — запитав Василь у матері.

— Тимошка Гачок, — взялася за віник Фросина Іванівна. — Дурний, аж світитися, а гонору хоч відбавляй.

Управа розміщалася на Лемешівці, і коли Ус туди прийшов, то зігнаний звідусюди гурт людей уже рушав з місця.

— Про вовка промовка, а вовк і в хату, — зрадів Федосій Матюшенко. — Тут зачитували список, а тебе нема. То я сказав, що неодмінно будеш.

На большаку скаженів вітер, і люди, аби зігрітися, жваво запрацювали лопатами. Хлопців розділили на кілька

груп, що розтягнулися аж до розвилки, де дорога розпалася на дві гілки: одна — на Павлиш, друга — на Кременчук.

— А знаєш, у мене для тебе сюрприз, — озирнувшись, чи ніхто їх не чує, сказав Матюшенко. — Сьогодні вночі наш літак скинув над селом листівки. Було вітряно, і майже всі вони полетіли в плавні. І все ж одна у мене є...

Федосій розстебнув кожушок і поліз було за пазуху, але до них уже котився Тимошка.

— Ну чого стовбичите? Патякати дома будсте...

— От зараз, — прошепотів Матюшенко, а вголос огризнувся: — Вже й словом перекинутися не можна...

— Ну, ти! — визвірився Гачок. Він промерз, йому кортіло самому взятися за лопату, щоб розігнати кров у жилах, але чи ж то личить представникові влади? Тому й стовбичив як пень при дорозі...

— Мерзни, мерзни, вовчий хвіст, — засміявся Ус, коли поліцай, відійшовши, затаювався на місці, захукав у долоні, — це тобі за твоє холоуїство... — І, вже звертаючись до Матюшенка, сказав: — Про листівку помовч. Ну його к лихій матері, — кивнув на поліцає. — От що, приходить краще до мене додому...

Увечері вони сиділи за дубовим, змайстрованим ще Липійовичем, столом, і Матюшенко, збиваючись від хвилювання, прочитав: «Товариші червоноармійці і червонофлотці, командири і політпрацівники, партизани і партизанки! На вас дивиться весь світ, як на силу, яка здатна знищити грабіжницькі полчища німецьких загарбників. На вас дивляться поневолені народи Європи, що підпали під іго німецьких загарбників, як на своїх визволителів. Велика визвольна місія випала на вашу долю. Будьте ж гідні цієї місії! Війна, яку ви ведете, є війною визвольною, війною справедливою. Нехай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків Олександра Невського, Дмитрія Донського, Кузьми Мініна, Дмитрія Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова. Нехай осяває

вас переможний стяг великого Леніна! За повний розгром німецьких загарбників!

Смерть німецьким окупантам!»

Та листівка — уривок з промови Верховного Головнокомандувача — приголомшила радістю, що несподівано усміхнулася їм, усміхнулася чи не вперше за довгі місяці тривоги, непевності, сумнівів.

— Здорово! — вихопилося нарешті в Матюшенка. — Аж на душі легше!

— Ти пам'ятаєш, який завтра день? — В голосі Уса з'явилося щось схоже на іронію. Матюшенко заперечливо похитав головою.

— День Радянської Армії!

— Який же я недотепа! — ляснув себе долонею по лобі Федосій. — І треба ж таке — забув.

— Мусимо подбати, щоб про це згадали всі. І не тільки згадали, а й відчули: Червона Армія жива, вона нарощує силу і недалекий той час, коли під її ударами жодного фашиста не лишиться на нашій землі. У нас сьогодні день великої радості. Нечесно не поділитися цією радістю з іншими. Тому я пропоную, не гаючи часу, вирушити в плавні і вибирати по можливості всі листівки, які пощастить знайти, і розкидати їх по селу. Де це найкраще зробити, обміркуємо потім.

— Обов'язково в клубі! Там завжди збирається молодь, — сказав Матюшенко. — А ще в сільській управі: хай пам'ятають запродавці про грядущу розплату...

З ДОКУМЕНТІВ

Центром організації «Набат» було село Білецьківка. Близькість до великого робітничого селища, залізничного вузла Крюкова і до м. Кременчука наклала на село своєрідний відбиток.

Рівень життя в Білецьківці до війни був досить високий. Будинки світлі, просторі, багатокімнатні. Багато плодових садів. Прибутки кожної сім'ї від власної присадибної ділянки поєднувались з прибутками від роботи в колгоспі і заробітками окремих членів сім'ї на промислових підприємствах.

Серед молоді села швидкими темпами формувались кадри радянської інтелігенції. Майже в кожній сім'ї хтось вчився в технікумі, інституті, офіцерському училищі.

В серпні 1941 року село захопили німці. Вони знищили промислові підприємства Крюкова, багатьох жителів села позбавили роботи.

Колгосп німці перетворили в «німецький державний двір». Жителі села повинні були працювати в ньому по нарядах, відбуваючи німецьку панщину. Весь урожай вивозився в Німеччину.

У населення лишилося одне джерело прибутку — присадибне господарство, але й воно було регламентоване (коров, наприклад, лишали по одній на два двори, решту забирали) і оподатковане. (З кожної корови брали 750 літрів молока щороку). Найтяжче становище склалося в молоді села. Юнаки і дівчата, що вже прилучились до культури, вибрали собі професії чи мріяли про них, втратили будь-яку перспективу. Їм випадало: або рабський чорний труд на «німецькому державному дворі», або ще гірше — вигнання в Німеччину.

Все село, і особливо молодь, ненавиділо німців, гаряче й пристрасно ждало повернення Радянської влади. В такій обстановці і виникла підпільна комуністична організація «Набат»¹.

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт истории АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, спр. 1.

РЯДОВИЙ ЗАЛІЗНОЇ ГВАРДІЇ

Двері відчинилися неохоче, грубо черкнувши по глиняній долівці. Ус піддав їх плечем і переступив поріг світлици.

— Заходь, заходь, Василю, — привітав його господар. — Жінка подалася до сусідів, а мені оце наряд дала — палуцяти кукурудзи курям. Отож сиджу та штиряю пвайкою...

Федір Григорович Брус належав до тих небагатьох у Біледьківці людей, які знали якщо й не все, то принаймні дуже багато з історії села, з його сьогодення й минушини.

Обізнаність його сягала і ближніх сіл Чечелевого та Маламівки. Він охоче розповідав чечелівцям про їхніх, чечелівських, гайдамаків, а маламівцям про те, як вони, маламівці, спалили колись поміщицьку економію, і як у село прибув каральний загін, і що з того вийшло.

Належав Федір Григорович до того ж покоління, що й Іван Олімпович, вибір для себе зробив у жовтні сімнадцятого і з великою радістю зустрів перші декрети молодой Радянської влади про мир і особливо про землю. Але декрети оті випало боронити із зброєю в руках — спершу від німців, що хазяйнували в селі з лютого по листопад вісімнадцятого, а згодом від Петлюри та отамана Григор'єва.

Йому дивом пощастило врятуватися того пам'ятного в селі дня, коли білогвардійці розстріляли Івана Чернова, Петра Тельмана, Йосипа Донченка та обох його синів Івана й Григорія.

Коли ж у лютому дев'ятнадцятого була остаточно встановлена в селі влада Рад і Петро Зіновійович Проша очолив сільську Раду, Федір Брус услід за ним одним з перших вступив у більшовицьку партію. Це сталося тоді, коли в селі ще не існувала партійна організація, а була тільки кандидатська група, в якій числилося дев'ять чоловік. Недовзі та малочисельна група переросла в територіальну партійну організацію — одну з найактивніших у районі.

На той час Федір Григорович уже секретарював: очолював сільський комсомол, який мавив світовою революцією, а поки що був змушений вдовольнятися боротьбою з сільською буржуазією і залученням бідноти до соціального будівництва в комнезамах, що тільки-но спиналися на ноги.

Він був прямо причетний до змін, що сталися згодом у селі. На його очах колективне господарство одержало перші трактори і першу автомашину, за кермо якої (чи ж не символічно?) сів пацадок найперших поселенців Білецьківки.

Все б гаразд, коли б не хворе серце, яке дедалі частіше змушувало його лишатись дома. І так поступово за станом здоров'я відходив Федір Григорович від нагальних колгоспних справ, і то було найболючіше для його спрагної до людського спілкування натури.

Коли почалася війна і в селі був створений винищувальний загін для боротьби з ворожими авіадесантами та шпигунами, Брус, незважаючи на кволе здоров'я, час від часу навідувався до колгоспної контори, щоб бодай словом підбадьорити односельців.

Про все це Усові, колишньому молодшому політрукові, не раз розповідали дома, і тепер, коли вони сиділи один проти одного, Василь уважно вдивлявся в змарніле, хворобливо вижовкле обличчя господаря.

— Як здоров'я, Федоре Григоровичу?

— Не питай. Здоров'я таке, аби день до вечора. Поки сиджу — нічого, а як тільки погуляю трохи, знову кольки в боку. Через них і на фронт не взяли. Ну хіба не досадно? Посуди сам: люди кров проливають, а ти сиди і лущ кукурудзу.

— Чи ж ваша у тім вина?

— Воно, звісно, з одного боку піби й не моя, а з іншого — то таки моя: дуже гарячий я був, не шкодував здоров'я, у мокрій вауванці міг цілий день проходити. Все ніколи було перевзутися... А зараз он яка справа — німчуру треба бити, а здоров'я катма. Думалось, воно вічне.

Молодість завжди нерозсудлива. Живе так, наче попереду ні кінця ні краю. А воно раз, два, аж глип — усе позаду. І плани, і сподівання, і краса, і здоров'я... Ех, якби зараз оту силу, що колись. Пам'ятала б мене німчура довіку...

— Вам би жити слід обережніше, Федоре Григоровичу. Всі знають, що ви старий більшовик, комнезамівець, один з фундаторів колгоспу. До того ж багатьом відомо, що німці ще у вісімнадцятому гострили на вас зуба. Тільки за одне це гітлерівці можуть поставити до стінки. Рано чи пізно знайдуться люди, що вкажуть на вас пальцем. Та й ті ж поліцаї...

— Отой непотріб, наволоч, що їм Радянська влада мов кістка поперек горла? Може, Сухорук? Чи Тимошка? Та він же три літа сидів в одному класі, а таблицю множення так і не вивчив.

— Саме тому вам і треба його остерігатися, може, навіть перебратися в сусіднє село. Здається, у вас є родичі в Браїлівці?

— Родичі-то є, та не маю я ніякого бажання ускладнювати їм життя... Це — раз. А по-друге — гордість не дозволяє. Знаєш, у старих і вемічних людей є своя гордість, яка стоїть на сторожі їхнього доброго імені. Принизливо якось після всього, що зроблено і пережито, забиватися у глухий кут. Як злодій...

— І все ж...

— Годі про це, — розсердився хазяїн, — краще розкажи про себе. Коли почув, що ти дома, подумав: прийдеши ні?

— Не міг не прийти, Федоре Григоровичу.

— Тоді кажи, що з тобою скоїлось і чому ти тут, а не в армії.

— Розказувати нічого, — зітхнув Василь, — воював, під Києвом потрапив у полон, запроторили в табір для військовополонених, пощастило втекти, і ось я тут...

— Ясно. — Федір Григорович суворо і водночас співчутливо дивився на гостя. — Добре тобі там перепало?

— Всього було, але, як бачите, живий-здоровий...

— Пу і що ж далі?

— За цим і прийшов до вас.

— До мене? Гм...

Господар пересів на лаву, затарабанив пальцями по підвіконню, збираючись з думками.

— Як ви знаєте, в останні роки у Білецьківці я бував паїздом. Школу кінчав у Крюкові, педшколу у Кременчуці, вчителював у Зарудді. Потім — служба в армії, навчання на військових курсах. Це я до того, що за цей час, звісно, багато чого змінилося: одні в селі забули про мене, про інших забув я сам... До того ж у тій справі, що я собі намислив, одна голова добре, а дві ще краще...

— І що ж то за справа? — примружився Брус.

— Маю намір організувати людей на боротьбу. Тому й звертаюся до вас за поміччю, як до старого більшовика. На кого в першу чергу можна покластися.

— Отак з місця і в галоп? Надійних людей я тобі, звісно, назву. Та не в тім річ. Чи продумав ти все тверезо, чи обмізкував усе? Ні, ти зачекай. — Зауваживши нетерплячий Василів жест, Федір Григорович підняв руку: — Не забувай, що ми придніпровське село. Поряд Кременчук — фашистський плацдарм і важлива залізнична станція. Німці тут не дріматимуть...

— Я пам'ятаю про це...

— Тепер зваж: поряд з Білецьківкою Чечелеве, Маламівка. Було б нерозумно нехтувати ними. Тим більше, що доведеться там бувати. Про всяк випадок запам'ятай оце прізвище — Зінченко Григорій. Старий більшовик, має вищу освіту, чоловік надійний. Можеш покластися на нього, як на самого себе...

— Ось за це щире спасибі...

— Не спіши. Якщо випадє бувати в Свиначаро-Павлівці, зайди до Калиниченка Петра.

— Цього я знаю.

— Добре було б мати своїх людей у Крюкові і в Кременчуці. Справжня організація повинна збільшуватись кількісно і територіально.

— Зрозумів.

— І все-таки застерігаю — не поспішай. Зваж усі за і проти. Адже матимеш справу в основному з молоддю. А молодь, як відомо, схильна недооцінювати небезпеку, гарячкувати. До мене зайди через два-три дні. А за те, що надав старого шкарбуна — уклінне спасибі. Втішив, Василю, їй-богу, втішив...

І вже в сінях затримав руку гостя в своїй:

— Продумай порядок прийому в організацію. Зовсім не обов'язково, щоб кожну нову людину приймав особисто ти. Більше того — нерозумно. Про тебе ж, про твою роль у цій справі повинна знати обмежена група винятково надійних людей. Конспірація — передусім...

«Ось із кого треба було починати», — думав Ус, вертаючи додому городами. І таке рідкісне останнім часом почуття впевненості, що все йде саме так, як і повинно йти, опанувало ним зараз. «Шкода, що я не пішов до Бруса раніше, відразу по поверненні, уже чимало можна було б зробити».

Коли він, поминувши верби, вибрався на знайому стежку, то ледь не збив з ніг — подумати тільки! — Івана Кравченка, що несподівано виринув з-за повороту із в'язкою хмизу на плечах.

Іван розцвів усмішкою. В'язку кинув прямо в сніг і радо потряс давньому приятелеві руку.

— Здоров технік-механік! — відповів Ус.

Кравченка знав давно, але зблизився з ним у Кременчуці, де той проходив практику у вагонному депо. І хоч Іван кінчав технікум у Дніпропетровську і в Білецьківку навідувався нечасто — це не завадило їм потоваришувати. Життєві шляхи їхні склалися по-різному. І все ж завжди згадували один одного з отією незмінною симпатією, що за інших умов напевно переросла б у дружбу. У таку

дружбу, де, мабуть, один з них трохи обожнював би свого старшого і досвідченішого друга, а інший дещо поблажливо ставився б до хлоп'ячих витівок меншого.

— Де ти пропадав? Чув, що влип у якусь халену?

— Давня історія, — махнув рукою Іван. — Як тільки німці вступили в село, зібрався я тікати. Як-не-як, був у технікумі секретарем комсомольської організації, старостою курсу. Приїздив на канікули в Білецьківку і тут був серед активістів, вів культурно-масову роботу серед молоді. Отож узяв у напарники одного хлопчину з Чаїного — і на берег. Міст через Дніпро, ти ж знаєш, знищений. Розрахунок простий — плавнями якось та доберемось. Нам же тут не те, що німцям, — усі закутки відомі. Та не пройшли й двадцяти метрів, як раптом — халт! Ком цу мір! І виринає з плавнів здоровенна отака будка під каскою. І досі не збагну, де він взявся, отой проклятий фріц. Підходить до нас ліниво так, перевальцем, і першим ділом до кишень. А в нас нічого немає. Ну, думаю, тепер відпустить. Показуємо йому на мигах — так і так, мовляв, гуляли і все. Де там! Погнав він нас обох аж до кучугур і далі. А там у них табір для наших військовополонених. І нас туди. Отак і влипи. Чого тільки там не надивилися! Ганяли нас на різні роботи і на залізницю. Але стерегли аби-як. Видно, покладалися на те, що фронт відійшов углиб. Щовечора посиляли до Дніпра по воду: табір великий, люди хочуть пити. Спершу ми ходили з патрулем, а потім самі. То одного разу пішли і не повернулися...

— Бери свою в'язку, Іване, і гайда, а то на нас уже звертають увагу... — Ус кивнув праворуч, де замаячила чоловіча постать: — Є серйозна розмова. Приходь завтра о шостій.

— Гарзд.

— До речі, де тепер Петро Кравченко?

— Учора з ним бачився...

— А Василь Хорольський?

— Звісно, дома. Де ж йому бути. Злий, як чорт. Все збирається підірвати сільську управу.

— От що: захопи і їх з собою.

З ЛИСТА АНТОНІНИ КАСЬЯНОВОЇ

Під час окупації влаштувалася я на станцію Бурти прибиральницею. Там було багато наших хлопців з Білецьківки і мій брат Петро Касьянов між ними. Я стала помічати, що брат кудись часто відлучається, а куди — не каже.

Якось одного разу мене підізвав Петро Кравченко: «Ти можеш нам допомогти, якщо будеш точно виконувати мої розпорядження. Але нікому ні слова, окрім свого брата».

Так за завданням організації я почала діставати сині нарукавні пов'язки з написом — дойчерайзбанг (німецький залізничний робітник) і бланки перепусток, завірені штампом начальника станції Бурти.

Щоб підібратися до цього штампу, я запропонувала німцям куховарити для них. Влучивши момент, витягала штамп з кишені мундира начальника станції і робила свою справу.

Траплялося, що хлопцям треба було піти з роботи на виконання чергового завдання. А як ти підеш на очах у німців? От і доводилося мені відволікати їхню увагу.

Оце зараз сиджу, пригадую, і самій не віриться. Бувало, зварю німцям по кілька вареників на кожного, а вони просять іще. А я, зелене дівча, кажу їм на повному серйозі: «Не можна більше, ви звикли до сухого харчу, а це свіже, може вам зашкодити».

Німці регочуть, а невямки їм, що в пічурці лежить печатка начальника станції, яку я щойно поцупила. Підготую кілька дорожочітних бланків і псу їй назад, знову кладу йому в кишеню.

Це зараз так легко казати, а тоді було дуже страшно.

Одного разу запідозрили щось поліцаї.

Прийшли до начальника станції, показують йому бланки, завірені його ж печаткою, а він як збожеволів. Грюкає кулаком об стіл, кричить з піною у роті, що це могла зробити тільки проклята Тоні. Отямилася я вже в неволі, у тій жахливій Німеччині...

ЗАПАХ СОСНОВОЇ СТРУЖКИ

Повертало на весну. Ніздрюватіли сніги, тьмянішали, бралися шкарубким льодком. З кожним днем вони помітно осідали, на пагорбах уже чорніли залисини голої землі з кволими блідо-зеленими стебельцями молодії трави. Почастішали відлиги. Щось коїлось у природі празникове, мінливе, і хоч мало ще воно вияв сторожкий, несміливий, але й від того обертом ішла голова і млосно замирало серце. Здається, вперше сьогодні відзначив про себе, що кора на молодих вербичках стала блискучою. Із старої слободи, з-над Дніпра, подував вітерець, приємно охолоджуючи розпашіле лице. І навіть у шелесті плавнів з'явилося щось досі незнане — в його сухий шерех впліталася якась нова нотка, і від того він став інтимнішим, довірливо-лагідним.

Ус як ніколи відчував глибокий подих весни, і, може, тому все тривожніше ставало йому на душі. Зовні все ніби складалося як слід. Кількісно група збільшувалася. Розповсюджували листівки, що їх скидали радянські літаки, писали власні, нарешті наловчилися боротися з облавами, що багатьох врятувало від фашистської каторги, але...

Почуття невдоволення було таким гострим, що зупинився і прикро зітхнув. З такими людьми можна робити значно більше. Ось Федосій Матюшенко — офіцер, залізничник. Вмілий, зібраний, вольовий. Іван Кравченко, син кадрового робітника, надійний товариш, перший помічник.

Нарешті, дівчата — ну як не подивуватися їхній витримці, беззастережній відданості, готовності на будь-які жертви. І це при разючій зовнішній нескхожості...

Петро Кравченко... Згадав і всміхнувся. Руде волосся, очі світлі, чіпкі, уперті, і хоч запальний не в міру, та не підведе. Учився в залізничному технікумі, знає німецьку мову. Уже після втечі з полону Ус довідався, що Петрів старший брат Михайло був мобілізований на фронт.

— Слухай, Петре, де зараз Михайло? — запитав тоді, дивлячись у відкрите обличчя хлопця.

— У Червоній Армії, — сказав Петро, — де ж йому бути?

— То й молодшому братові не годиться, мабуть, байдики бити?

Петрові очі потемнішали:

— Про це тільки й думаю...

Майже всі члени їхньої поки що невеликої групи працювали про людське око у громадському дворі. Доглядали коней, вивозили гній на поле, лагодили колгоспний реманент.

У громадському дворі іноді можна було взяти те, що погано лежить: жменю пшона, качан кукурудзи, кілька картоплин. Голова громадського двору Лагоня, що й раніше крізь пальці дивився на факти крадіжки, бо яка ж то крадіжка, коли люди, якщо розібратися, беруть своє, артільне, після письмового попередження і зовсім послабив віжки. Та все ж мусив пильнувати громадське добро бодай для годиться, бо в тій небезпечній грі легко було позбутися й власної голови. В селі побоювались: а що коли замість нього призначать німці якогось запопадливого посіпаку?

Так, майбутня організація мусить діяти за будь-яких обставин. І все ж тисячу разів мав рацію старий більшовик Брус, коли твердив: обережність — передусім. З часом вони обростатимуть новими людьми. Очевидно, раз і назавжди треба завести такий порядок: кожен новопри-

булий повинен знати тільки одного чоловіка — того, хто його рекомендував. На випадок провалу окремі жертви не повинні потягти за собою всіх...

Отак розмірковуючи, не відразу й помітив три постаті, що рухалися назустріч. А коли підняв голову і розгледів їх — між ними був з десяток метрів, не більше, — то все в ньому наче обірвалося всередині: німці вели Федора Бруса. Отже, таки виказав хтось. Недарма лихі передтуття не полипали його...

Ще за крок-два до того, як вони порівнялися, Ус прикипів поглядом до обличчя старого, щоб запам'ятати назавжди. Все, що зафіксувалося тої миті — бліде, чисто поголене обличчя, цупке пасмо сивого волосся, що вибивалося з-під благодійної шапки-вушапки, навіть крок його — твердий, неквапний — так могла ступати тільки людина з розвиненим почуттям власної гідності, — все те було позначене якоюсь дивною вродистістю священнодійства.

І по тому, як Федір Григорович, ще здаля забачивши його, відвернувся, збагнув Ус, що отой поворот голови правив за наказ і не підкоритися йому він не має права.

Коли ж вони порівнялися, старий різко повернув голову, і спершу Ус подумав, що це здалося — Федір Григорович підморгнув йому. Цей, такий зрозумілий за інших обставин порух, тепер міг означати тільки одне — не тушуйся, наше все одно буде зверху.

Німці-конвоїри нічого не помітили, на їхніх обличчях відбивалася відверта нудьга, один із них попихував сигаретою.

Коли озирнувся, всі троє йшли, як і раніше, розмірним неспішним кроком.

Взяли Бруса зненацька, тоді, коли він найменше на те сподівався: наближалася весна і господар вирішив змайструвати нову шпаківню та підлагодити стару.

Біля повітки, під навісом, у Федора Григоровича завжди наготові стояв дерев'яний верстак для всіляких насутих потреб. На ньому й розіклав свій нехитрий інстру-

мент. Він зранку почувався майже здоровим: не турбувало, що траплялося нечасто, серце, ясно світило сонце, вістуючи скору весну, і жага роботи охопила господаря. Навистуючи улюбленого «Варяга», узяв рубанок і зняв першу стружку з соснової дошки, що й крізь зиму пронесла гострий, такий різко не схожий на інший запахуючий дух живиці. А хвилиною пізніше хвіртка під ударом чобота злякано зойкнула, розчинилася — так могли повестися тільки окупанти, і господар, ще не повернувшись, був певен — прийшли за ним.

— Фьодор Брус? — Німець кумедно, трубочкою випнув губи, і гримаса зусилля відбилася на його холодному обличчі.

Федір Григорович ствердно кивнув і попрямував до хати.

— Ну, ну,— навіщось сказав німець і почав ретельно чистити підшви об купу хмизу біля повітки. Його напарник у чорній шинелі, з бляхою-підковою на грудях був з польової жандармерії.

Переступивши поріг, розвалився на стільці тут же, біля входу, і вже звідти лінькувато стежив за тим, що відбувалося в хаті. Вони явно не поспішали. І весь цей час, доки Федір Григорович перевзувався в чоботи: не сьогодні-завтра потече, доки міняв сорочку — буденну бавовняну на шерстяну, хоч і розумів, що це не має зараз ніякого для нього значення, доки просував руки в рукава пальта, купленого два літа тому у Кременчуці на колгоспну премію,— тільки одне прикре почуття володіло ним, почуття досади, що не встиг він ні полагодити старої шпаківні, ні змайструвати нової. Наче обікрали його на безтурботну пташину пісню, на оте свято, що навесні спонукає до дії не тільки людину, а й птаха, звіра і навіть німу деревину.

І хоч розумів, що пісня ота не для нього, а все ж усвідомлювати, що в його старому садку поменшає на одну радість, було нестерпно, так нестерпно, що він, уже немолодий чоловік, ладен був заплакати цієї миті. І коли на-

репті прибігла дружина, жінка, з якою прожив немало-небагато аж тридцять літ, і стала як вкопана на порозі, не в змозі вимовити ані слова, він, уже одягнений і зібраний у дорогу, сказав:

— Передаси, Оксанко, липіївському Василю, щоб вибрав вільну годину та повісив шпаківню на стару грушу...

Вона довго не могла втямити, при чому тут шпаківня і липіївський Василь, але оте майже забуте «Оксанко» болісно шмагнуло по серцю. Так він називав її замолоду, коли ще був хлопцем з буйними смолянкуватими патлами, у вишивапці, у чорних тонкого сукна штаних, схоплених нижче колін парубоцькими чобітьми на рипах, та ще у дні особливо врочисті, пам'ятні, що випадають не так уже й часто на віку людині — у день, коли побралися, у день народження єдиного сина, що десь оце боронить рідну землю від проклятих чужинців, па Жовтневі свята та ще на свої імєнини.

І від того, що нещастя звалилося як сніг на голову, і від тієї згадки сльози так і бризнули в неї з очей. Але німець у жандармській шинелі уже відіпхнув жінку від дверей, грубо штовхнув Бруса прикладом у спину. І безпомилковим жіночим чуттям відчувши, що бачить свого Федора востаннє, кинулася йому на ший, міцно обхопила обіруч.

— Федю, Федю-у-у-ню, куди це вони тебе ведуть, іроди!

Не тямлячи себе від горя, кинулася до дверей, заступила дорогу...

— Пустіть його, чуєте... У нього ж хворе серце.

Німець мовчки відсунув її прикладом.

Федір Григорович втішав дружину:

— Не побивайся, може, обійдеться.

Хоч і усвідомлював безнадійність свого становища. Він падро добре знав, що раз на нього донесли, то як на члена партії, на активіста. А більшовиків німці ставили до стінки у першу чергу... Та коли б навіть сталося чудо, то па-

вряд чи витримало б навантаження його серце. Шкодував лишень — помре пасивно, безславно. А Федору Григоровичу хотілося померти красиво, із зброєю в руках, як помер колись його товариш Лєонька Сокур, розрубаний білогвардійською шапкою...

Випадкова зустріч з Усом сколихнула в його душі все, чим він жив останні тижні, — планами боротьби, сподіваннями, вагомими словами, що їх відкладав до Василевого приходу. Добре, хоч встиг йому передати прізвиська надійних людей. Не пропаде хлопець. Тямуший...

У напруженні отієї негаданої, волею обставин влаштованої зустрічі Федір Григорович над усе боявся, аби не видав себе Ус необачним словом чи жестом. Бо з провалом хлопця порвалася б нитка надії, яка тільки й додавала йому сили, вселяла спокій і впевненість: тут буде кому помститися за нього.

...Того ж дня забрали німці й члена ВКП(б) Антона Цевідничого. Згодом у Білецьківку докотилася чутка, що розстріляли їх у кременчуцькому концтаборі разом з групою залізничників. Перш ніж пролунали постріли, Федір Григорович рвонув комір шерстяної сорочки і притис долоню до хворого серця:

Наверх ви, товарищи, все по містам.
Последний парад наступает,
Врагу не сдается наш гордый «Варяг».
Попадай никто не желает...

Пісню підхопили більшовики-залізничники.

ЛИМОНКИ В ЖОЛОБИ

Відтоді як німці окупували Білецьківку, Пелагія Іванівна Хорольська удень і вночі тривожилася за сина. Знаючи Васькову вдачу — уперту й запальну, так і ждала: не сьогодні-завтра викине якогось коника. І лихе передчуття

невдовзі справдилося. Проходила якось біля повітки і аж сахнулася: щось разом з перепрілою соломою гупнуло їй прямо під ноги.

«Наган, — отетеріла Пелагія Іванівна, — ось вона, Васькова робота. Бо хто ж, окрім цього, додумався б сунути оце в стріху...»

Вона нахилилась, нерішуче простягнула руку і відчула холодний дотик металу. Боязко виважила знахідку на долоні. «Ну ж зачекай, я тобі зараз покажу, халамиднику», — і рішуче ступила до хати:

— Васько-о-о!

Рипнули двері, і Васько, мружачись від сонця, завмер на порозі:

— Ну, чого вам?

— Іди сюди, я тобі покажу чого...

І, втрачаючи терпіння, сама ступила синові назустріч:

— Ти мені скажи, що оце таке?!

— А ви що — сліпі? Не бачите що... — І спокійним тоном людини, яка твердо переконана, що її все одно не зрозуміють, пояснив:

— Шестизарядний браунінг...

— Де ти його взяв, бісова кров?

— Та вже там, де взяв, немає...

— А якби, не дай бог, наскочили німці? Про це ти подумав?

— Подумав чи ні, а браунінг віддайте мені...

— Що ти сказав? Ах ти ж, іророва душа! Підставляєш свого дурного лоба під кулі... Зачекай, ось покажу батькові...

У Васькових очах раптом зблиснула лукавинка, він голосно ляснув себе по колінах, присів і злякано закричав:

— Як ви його повернули! Киньте зараз, а то вистрелить.

— Цур йому! — сахнулася Пелагія Іванівна і так, як це вміють робити тільки жінки, шпурнула браунінг подалі від себе...

Васько засміявся і мов яструб накрив свій крюківський трофей.

— Ану віддай зараз же,— зрозумівши, що її ошукано, не на жарт розсердилася Пелагія Іванівна.

— Та навіщо він вам здався? — Васько спробував перевести конфлікт на дипломатичні рейки.— Куреї стрілятимете, як німці, чи що?

— Це вже не твого розуму діло. Віддай, кажу, по-доброму... А то зараз же гукну батька...

— Ну й гукайте. — Васько преспокійно витер браунінг об коліно і, якусь мить помилювавшись ним, засунув у кишеню штанів. Пелагія Іванівна сплеснула в долоні:

— Сатана, а не хлопець. У людей діти як діти, а тут нечиста сила. До часу в могилу зведе. І в кого воно тільки вдалося таке? Зроду-звіку у нашому роду не було отаких...

Бідкаючись та насварюючи, намагалася обійти Васька з лівого флангу і притиснути до хати. Але Васько уже розгадав небезпечний маневр матері і, прошмигнувши між клунею і стійком соломи, подався в городи.

— Ну зачекай, я ось візьму на тебе ломаку! Я тобі все загадаю,— кричала уже навздогінці, на що Васько лише зухвало помахав рукою.

Жили Хорольські за Кошолковим, у тім кінці села, де очам було вільно і просторо: прямо від хати починався широкий вигін, зарослий купуватою травичкою, з широкими ніщаними кучугурами — аж до Чаїного хутора. До центру звідси, якщо йти навпростець, рукою подати. Недарма на вигін тягнулися хлопці з усіх кутків Білецьківки — з Новоселівки, з старого села, з Радянського та Лемешівки.

Війна захопила Васька зненацька, аж на крюківських крутосхилах. Він одразу ж кинувся туди, де гриміли постріли, твердо переконаний, що без нього там каша не звариться. Того дня опинився у Крюкові випадково, просто заманулося провідати давнього друга, але того дома не виявилось, і Васько, сам того не підозрюючи, потрапив у самісіньке пекло. Спочатку він ніяк не міг второпати,

що тут коїться. Довкруг гриміло і палало, повз нього бігли люди, сотні людей, обличчя одного з них видалося знайомим — то був майстер з вагоноремонтного заводу. Він усе стріляв на ходу. Васько кинувся йому навздогін, але вибух заступив дорогу, а коли земляна стіна впала, то годі було й думати про те, аби розшукати знайомого чоловіка: з-за Гострої могили стрімко котилася зелена хвиля німецьких піхотинців. Хтось важко упав з ним поряд. Васько озирнувся: молодий хлопець лежав горілиць, широко розкидавши руки, з-під синього картузика вибився жмут солом'яного чуба, на вилиці повільно проступала кров. Осторонь лежала трилінійка. Васько не довго думаючи підхопив гвинтівку і подався вниз, туди, де найбільше гриміло, цвяхало і свистіло. Йому страшенно кортіло убити бодай одного німця, він натис на спусковий гачок, але гвинтівка виявилася незарядженою. Васько в розпачі зупинився, але тут же й прояснів — ціла обойма патронів валялася за три кроки від нього, і він на ходу відтягнув затвор, притьмом засунув патрони в патронник і знову побіг.

Моторошна картина відкрилася перед ним: пагорби поблизу Гострої могили були встелені трупами, на піщаних кучугурах конали тяжкопоранені, прямо перед Васьком, спершись спиною на посічену осколками сосну, напівсидів-напівлежав сивий дядько і, тримаючись обома руками за груди, хрипів страшним голосом:

— Доби-и-ий мене, братику, чуєш?

У його синіх, пойнятих мукою і від того якихось божевільних очах стояла смерть. Васька занудило, він побілів як полотно, похитнувся і помчав униз до Дніпра, куди групами й поодинці стікалися наші ополченці.

Васько бачив, як вискочив з-за лозняка фашистський танк, відстань між ним і ополченцями усе скорочувалася, та коли він опинився зовсім близько, кілька рук відразу зметнулися вгору — і тої ж миті сказано звихрилося полум'я. Юна Васькова душа зайшлася від захвату і мстивої радості, коли він побачив, як високий ополченець, стри-

жений паголю, без канкета, опинився в самісінькій гупці гітлерівців: збив з ніг одного, другого і, якимось чудом уцілівши від запесених над ним прикладів, кинувся в той бік, де був Васько.

— Так їх, так! — витьохкувало Васькове серце, ледь не вискакуючи з грудей. — Оце вам фєрштейн, а це вам капут!

Васькові знапця з німецької мови дорівнювали нулю, і слова, що він їх промовляв, належали дідові Ничипору, учасникові першої світової, але саме в цю мить вони чомусь спливли в пам'яті.

Високий ополченець наздогнав його уже біля самого Дніпра, повернув до нього своє вусате рознашіле обличчя:

— А ти куди, хлопче? Зараз тут почнеться веремія! Тікай у плани, та швидше! — І він показав рукою в той бік, де виблискували на сонці дніпровські плеса.

Васько не роздумуючи прожогом помчав у напрямку, вказаному ополченцем.

І саме вчасно. Бо за кілька хвилин небо потемніло від чорних літаків, що мов зграя шулік кинулися на притиснутих до берега оборонців. Ще раніше німецька авіація зруйнувала обидва мости — залізничний і наплавний. Люди кидалися у воду, прагнучи дістатися берега, але кожен метр води прострілювався. Зачервонів Славутич від крові, стрімка течія несла вниз людські тіла.

І давився Васько слізьми від безсилля і люті, спостерігаючи те побоїще, розмазував кулаками бруд по обличчю і не соромився сліз, бо ніхто їх не міг бачити, окрім лозника, комишів та високого неба. Та й воно навряд чи бачило — закіптюжене хмарами вибухів і засліплене снахами.

Коли бій ущух і тільки то тут, то там озивалися поодинокі постріли, Васько пішов додому понад Дніпром одному йому відомими стежками. Кишеню його відтягував шестизарядний бельгійський браунінг: Васько прихопив

його у забитого німецького офіцера. І мало-помалу мстива гордість від того, що він був там і навіть сам стріляв, а може, й убив якогось фашиста, чим більше він думав про це, тим більше йому здавалося, що він таки вбив, переповнювала його.

Свідомість того, що ніхто з його ровесників не пережив того, що пережив він, і не бачив того, що випало побачити йому, змушувало схвилювано битися серце і прискорювати крок.

Він уявляв, як розповідь про це хлопцям, розповідь з усіма подробицями, і вже бачив перед собою розчервлені обличчя друга, який, звісно, позаздрить — не може не позаздрити тому, що випало йому, Васькові... Ет, що не кажіть, а шістнадцять років — то таки шістнадцять!

Коли він скрипнув хвірткою і зайшов у двір, то спочатку відірвав шматок мішковини, старанно загорнув у нього браунінг, засунув його у стріху хлівця — прямо у вискубане горобцями дупло. І тільки після того пішов до хати.

...Бідна Пелагія Іванівна! Знала б вона, що чекало її сьогодні, не стала б отак розпалюватися з-за якогось там бельгійського хай і шестизарядного браунінга!

А сталося ось що. Усмак вилаявши шибайголову-сина, що геть відбився від рук, насмикала ключкою із стіжка сіна і пішла дати корові. Та тільки-но схилилася над жолобом, як запримітила на дні щось підозріле. Сторожко простягнула руку і подивувалася — ти диви, яке мале, а важке. І тут же зблиснув здогад — та це ж граната! Бачила їх у німців. Обережно розгребла коров'ячі з'їдини — і закам'яніла. На дні жолоба притулилися одна до одної бокасті «Ф-1», або лимонки, як влучно охрестили їх наші солдати.

«Ах ти, шибенику, ах ти ж, вертопраху», — нишком вилаялася Пелагія Іванівна, і в голосі її не було гніву, а лише страх, страх за свого шалапуту Васька, який так безглуздо наражається на небезпеку.

Вона стояла у напівтемному сараї поруч з рудою Лискою, що, мирно ремигаючи, зирала на неї своїми добрими очима, а з розчинених настіж дверей валувала пара.

І Пелагія Іванівна Хорольська, колишній депутат районної Ради депутатів трудящих, перехрестилася в душі і подумки звернулася до бога з одним палким проханням — поберегти її непутячого сина.

Може б, ще й довго стояла отак — налякана і збентежена, коли б не Лиска, що лизнула в руку шершавим язиком.

Пелагія Іванівна зітхнула, вибрала лимонки з жолоба прямо в пелену і, обережно ступаючи, понесла оте добро в хату.

— Подивися, якими цяцками розважається твій синок, — звернулася до чоловіка.

Пилипу Кіндратовичу нездужалося — напередодні застудився, відчував слабкість у всьому тілі. Тож коли глянув у Палажчину пелену, зелені кола попливли йому перед очима:

— Отакої, де набрала?

— У жалобі, Пилипцю, визбирала, у жалобі, — з якоюсь незрозумілою зловтіхою в голосі сказала Пелагія Іванівна. — Це ще не все. У стріху ще й нагана запхнув. Випав прямо на стежку.

— Де ж він?

— А спитай у нього... — І не витримала, заплакала: — Ой віщує моє серце, накликає той бузувір біду на свою і наші голови. Це ж я наскочила, а десь у нього, може, й міни заховані.

— Бери вище, — розсердився Пилип Кіндратович, — ще кулемети й гармати. Аякже — герой...

Його морозило і кортіло зігнати на комусь злість...

— Чого ти мнешся? Поклич, сказано тобі, хлопця.

...Васько переступив поріг з незалежно гордовитим виразом, але, уздрівши в кошику свої лимонки, помітно збентежився.

«І навіщо було з ними в жолоб»,— запізнило картав себе хлопець. Він тільки сьогодні думав переховати лимонки, і ось — на тобі.

— Ну чого вирячився, як баран на нові ворота? — Пилип Кіндратович зайшовся затяжним кашлем.— Може, не пізнаєш, га? Може, це не твоя робота, а святого духа?

— Моя,— похмуро сказав Васько, спідлоба дивлячись на батька.

— А ти читав німецькі об'яви біля управи, що буде з тими, хто ховатиме зброю від окупаційних властей?

— Ну читав...

— Ні, ти скажи. Може, нас із тобою за твої подвиги та поглядять по голівці?

— От пристали. Звісна річ, розстріляють,— переступав з ноги на ногу Васько.

— Де твій наган? Дай сюди...

— А в мене його немає. Я його заховав так, що й сам чорт не знайде,— трохи повеселішав хлопець.

— Принеси зараз же...

— Не принесу.— Васько поморщився: він і побоювався і жалів недужого батька.— Віддайте мені ці лимонки...

Пилип Кіндратович важко дихав, вражений зухвалістю сина. На лобі в нього виступив піт.

— Та ти думаєш, що кажеш?

— Віддайте,— правив своєї Васько,— я для них уже й місце знайшов. Не сумнівайтеся, схов надійний...

— Та для чого вони тобі?

— Як для чого? — щиро здивувався Васько.— Бити фріців. Не будемо ж сидіти склавши руки, поки прийдуть наші.

Чи міг навіть батькам розповсюджуватися про те, що віднині було їхньою великою таємницею? Про те, що в Білецьківці є група хлопців і дівчат, які поклялися боротися з фашистами не на життя, а на смерть. Що поміж них і він, Василь Хорольський...

Пилип Кіндратович аж голову втягнув у плечі від тої

синової відповіді і не знати чому накинувся на Пелагію Іванівну, що мовчки стояла осторонь.

— А ти чого стовбичиш? Винеси оці цяцьки в нужник. А то принесуть чорти Касатьонка — і буде всім нам амінь...

Пелагія Іванівна кинулася до кошика, але син випередив її.

— Не треба, мамо. Я сам.

І на очах у закам'янілих батьків, що втратили здатність говорити, Васько преспокійно виніс кошика з хати.

Ні, не довелося того дня спокійно відлежатися Пилипу Кіндратовичу. Недарма кажуть: не клич нечистого — він сам з'явиться. Мов передчував хазяїн, ввалився-таки Касатьонк. Обмацав усі закутки хижими яструбиними очима:

— Ти чого це розлігся? Ану вставай на роботу!

— Радий би встати, та не встається, — зітхнув Пилип Кіндратович, — лежу пластом другий день...

— Таж він геть нікудишній, — нагодилася Пелагія Іванівна.

— Помовч, — гримнув Касатьонк, — не твого розуму діло. — І виприутл підійшов до Пилипа Кіндратовича: — Рівно о п'ятій щоб ти був в управі...

Уже в дверях зупинився:

— А де це ваш лобур? Щось давно я його не бачив...

— Ви про кого? — Пелагія Іванівна пополотніла: не вже щось запідозрив цей посіпака?

— Про сина твого, — зловісно опікірився Касатьонк, — наче й не знаєш.

— Де ж йому бути: либонь, з хлопчиками на вулиці.

— Де він — це ми перевіримо, а за те, що ухиляється від роботи, відповідатимеш мені ти, — насварив кулаком у бік хазяїна. — Думаєш, я не знаю, як він тягав пшеницю з двора...

Пилип Кіндратович мовчав. Васько й справді не раз приносив у кишенях жменю-дві пшениці: не чуже ж таки брав. Та й Ніна, старша дочка, заслабла тоді на тиф.

...Постогнувши і проклинаючи всіх поліцаїв на світі, став Пилип Кіндратович натягувати взуванку.

— Ну куди ти отакий підеш? Краще вже я сама,— сказала Пелагія Іванівна.

— Чи ти не знаєш того супостата,— понуро похитав головою господар,— нічого не вийде...

— Де він тільки взявся на нашу голову?

— З Маламівки... Своїх мужиків бити не так зручно, як-не-як там тебе пам'ятають змалку, а з чужими можна й не церемонитися. Продажна шкура...

Одягнувшись і ступив через поріг. Йшов сотні разів ходженою вулицею, несучи тягар певеселих думок. Мав себе колись за людину, і люди його мали за людину також, бо усіх їх єднали одні повсякденні турботи. І хоч не хапав Пилип Кіндратович зірок з неба, а був звичайним обліковцем у тракторній бригаді, та свідомість того, що його скромна робота потрібна і важлива, вселяла в нього певність, додавала сили.

А зараз такої певності не було, та й не могло бути, бо всім своїм досвідом людини, причетної до землі, інстинктом десятків поколінь хліборобів відчував — те, що робиться зараз, суперечить здоровому глуздові...

Ще не зайшовши на територію колишньої колгоспної контори, упізнав біля ганку голову громадського двора Лагоню, старосту Самохлеба і Ониська Рисака.

— Що це ти, Пилипе, човпеш, як стара баба? — першим озвався Лагоня і простягнув руку.

Був він чоловіком смирним і розпорядливим, до людей ставився добре, і ті його поважали, хоч і не розуміли, навіщо чоловікові ота ненадійна і клопітлива посада голови при окупаційному режимі.

— Човпу, бо катма здоров'я,— відказав Хорольський. Ця вимушена дорога зовсім виснажила його — в голові гуділо, ноги тремтіли від слабості.

— Тут Касатьонок як не сказитися, вже три рази питав, чи ти є,— сказав Самохлеб.— Злий він на тебе...

— А на кого він не злий,— реготнув Онисько,— собаці злитися все одно, що лоша́ті за возом бігти.

Касатьонок і справді був лютий. Щойно йому перепало на горіхи від начальника поліції Димченка, і тепер він присікувався до кожного, хто потрапляв на очі.

— Зволив-таки прийти, — уздрівши Хорольського, уколів яструбиним поглядом, — пішли погомони́мо.

І першим посу́нув у приміщення.

...Колись тут був кабінет голови колгоспу. Посередині стояв квадратний дубовий стіл, застелений червоною матерією, попід стінами — стільці, виготовлені промартіллею «Червоний Жовтень», а напроти, угорі над вікном, висів портрет Леніна.

Пилип Кіндратович і зараз за звичкою підняв голову, але замість портрета побачив лише сліди від рами та рвану дірку — цвях вирвали з м'ясом. Тільки стіл був той самий, що й при Петрові Зіновійовичу, і від того раптом зацеміло серце.

— Повезеш зараз гній у поле, — сказав Касатьонок. — А завтра разом з сином — на дорогу...

— Не можу я, — тихо, але твердо відказав Хорольський, — ледве сюди доснував.

— Як це? — скинувся всім тілом Касатьонок.

— Не можу, — з холодною рішучістю людини, якій тепер все одно, повторив Пилип Кіндратович. Його знову почало морозити, і він з останніх сил стримував неприємний дріж у всьому тілі.

— Ах ти ж, падло. — Касатьонок так рвонувся з-за столу, що стілець відлетів геть і перекинувся. — Саботаж? — І він з розмаху — раз і вдруге — ударив кулаком старого в обличчя.

Пилип Кіндратович похитнувся і був би впав, коли б не стіл, за який в останню мить ухопився обома руками і разом з ним посу́нувся до вікна...

Він не пам'ятав, що тоді сказав, і чи казав щось взагалі — обличчя горіло, як у вогні, праве око почало запла-

вати; уже надворі мов крізь стіну просочився до його свідомості знайомий голос Лагоні:

— Кому ти, Пилипе, поскаржишся. Іди краще додому...

Він і гадки не мав скаржитися, та й кому поскаржишся, тут аби швидше дочвалати до хати.

— Ой лишенько! Хто це тебе так? — Пелагія Іванівна замало не зомліла, глянувши в розпухле обличчя чоловіка.

— Касатьонок, хто ж іще! — скрикнув Васько, що рубав у дворі лозу. — Соб-бака!

І, круто розвернувшись, подався вниз, у плавні.

— Господи, ще тільки цього не вистачало, — так і присіла Пелагія Іванівна.

А Пилип Кіндратович, отямившись, кинувся услід за сином:

— Васильку, зупинись, навіжений!

Він з жахом усвідомлював, — може статися непоправне, і важко побіг за сином...

— Васильку-у-у!

Коли засапаний і ледь живий добіг до верб, Васько тримав у руках невідь-де роздобуту німецьку гвинтівку і рішуче прошкував понад берегом.

— Васильку, дитино моя! Заклинаю тебе всім святим — не роби цього! Пропадеш...

І Хорольський-батько упав перед сином на коліна.

ДІВЧАТА

Люба Животовська до війни працювала у промартілі «Червоний Жовтень» у тім районі Білецьківки, що називався Конопковим. Артіль виробляла кошики, стільці, підставки для квітів тощо. Все те робилося з верболозу, зарості якого тягнулися уздовж білецьківських плавнів аж до Дніпра. Виробництво було кустарне, морочливе, вимага-

ло терпіння і майстерності. Лозу виварювали у громіздких закіптюжених чанах, потім старанно обдирали з неї кору, білували, від чого пальці в дівчат були такого ж кольору, як у запеклих курців, відмити їх було часом неможливо, і дівчата згодом наловчились працювати в рукавичках. Виварену і «роздятнуту» лозу складали під навіс, де вона деякий час сушилася, щоб невдовзі після відповідної обробки стати придатною для виробництва. Чаклували над нею, послуговуючись нехитрим столярним інструментом.

Колектив у промартілі був невеликий, згуртований, тут не дуже ділили людей на майстрів і підсобників, лозу заготовляли всі, і ніхто не цурався найчорнішої роботи. Умільці, певна річ, виділялися, як і скрізь: подрібнюючи лозу на дрібні смужечки, а потім, майстерно переплітаючи їх між собою, вони умудрялися виготовляти навіть оригінальні шафи. Покриті безколірним лаком, шафи тішили око веселим полиском. «Червоний Жовтень», як писала районна газета, міцно утримував районну першість. Отож не випадково на почесному місці у коополковому цеху яскравів перехідний Червоний пралор з дорогого оксамиту, облямований пшеничними золотистими китицями.

Люба, як секретар комсомольської організації, доклала зусиль, щоб їхня артіль і надалі числилася між кращих.

Страшна звістка про початок війни викликала в ній швидше занепокоєння, ніж страх: була переконана, що від любові її серцю Білецьківки до того жаху така ж відстань, як принаймні від землі до місяця. Та як же вона здивувалася, коли райком комсомолу розпорядився, щоб молодь негайно вирушила копати окопи.

Тільки й встигла Люба перебути там одну добу: вдосвіта її розбудила хазяйка і видихнула неприродним, страшним голосом: «Вставай, німці!»

На Дніпрі якимось диявольським фантастичним саявом напали дві баржі з нашою піхотою. Солдати безладно стрибали у воду, довкола них, здіймаючи водянні стовпи, падали

снаряди, — і все те здалося Любі таким переальним, що вона відверпулася. Коли ж знову глянула, то побачила, що палає вже й та єдина баржа, що досі лишалася неушкодженою. Вертала додому Люба разом з Катею та Валею Хорольськими, Галею Різник, Лідєю Ус і Настею Свистун. Уже до села було подати рукою, коли налетіли «юнкери» і обстріляли берег з кулеметів. Дівчата попадали хто де стояв і, тамуючи подих, чекали, поки пронесе. Після всього пережитого дивилися одна на одну зачудовано і розгублено — живі.

Не встигла Люба й переодягнутися, як десь у кінці вулиці заревіли мотори і повз хату, розполохавши гусей, на важких мотоциклах з колясками промчала німецька мотопіхота. Останній з цундапів різко загальмував і зупинився прямо біля їхньої хвіртки.

Два німці, обидва в касках, з автоматами на шиї, відчинили хвіртку і тепер ішли прямо на Любу з матір'ю. Один із них підійшов майже впритул і грубо ковзнув поглядом по напружених жіночих обличчях.

— Більшовик? Комсомол?

— Ні, — злякано хитнула головою мати.

Люба мовчала. Обидва солдати були високого зросту, дівчина дивилася на них знизу вгору, і все в ній тремтіло від страху.

Зникли вони раптово, як і з'явилися.

Уже цундап, заревівши, помчав вулицею, а Люба все ще стояла, приголомшена зустріччю з окупантами.

І раптом дівчину немов обпекло: як вона може отак стояти, коли там, у цеху, документи і прапор. Може, ще не пізно і їх можна врятувати?

— Мамо, я зараз, — кинула уже на бігу. Катерина Гнатівна якусь мить дивилася дочці вслід, а потім, зітхнувши, пішла до хати.

Коли Люба опипалася за ворітьми, то не повірила своїм очам.

Над промартіллю «Червоний Жовтень» немов пронес-

лася буря: двері в кошолковому цеху були висаджені і потрошені, шиби вибиті, на підлозі впереміш валялися заготовки і готова продукція, стіннівка, плід безсонних Любиних ночей, вибарложена і перем'ята, пошматовані папери, розкидані пляшки з лаком, погнуті бляшанки з фарбою свідчили про те, що ті, хто тут побував, орудували алісно і завзято. Але де прапор? На тому місці, де він мав бути, лежало перекинуте відро, біля нього загусала калюжа білил.

«Може, хтось із артильців устиг заховати прапор?» — губилася в здогадах Люба. Їй кортіло перекинутися з кимось живим словом, відвести душу, і вона, повагавшись, подалася до Різників.

...Галі Різник ще не виповнилося й сімнадцяти. Єдине, що вона встигла за свій куций вік, — закінчити перший курс будівельного технікуму.

Сонце вже всідалося за Дніпро, залягли перші тіні, і дівчина поспішала завидна полоти свої улюблені квіти, якими був засаджений у Різників увесь двір.

Рано навесні, тільки-но збігали сніги, попід хатою уже стриміли зелені леза невибагливих півників. Пізніше дозрівала красолька і сипала на землю чорним, довгастим насінням, чорнильними репродукторами пнувся вгору кручений панич, біля воріт набирала зросту мальва, стародавня квітка степу, жадібна у своєму прагненні цвітіння — погасивши одні рожеві ліхтарики, тут же засвічувала інші; бралися снагою та оранжем майори і чорнобривці, племінні півонії, увечері аж забивали памороки духмяним пахом незavidні нічні фіалки, що мали ще й пишне ім'я — матіоли, восени дружно зацвітали айстри — строкаті, радісно усміхнені; і над усім зводилися важкуваті жоржини, соковиті в стеблі та листі, вибухали немислимо розкішними, наче паперовими квітками. А ще росли в Галиному дворі і стелилися аж до грядок цибулі та моркви різні там пагідки, левині ротики, пастурції, білоголові ромашки, королів цвіт і ще якесь зілля, якому Галя й назви не зна-

ла, просто купила колись насіння на базарі в знайомих квіткарів, кинула його в спущену землю, і з її легкої руки земля віддячувала отим святом кольорів.

Завдячуючи дівчині, двір ставав схожим на оранжерею, запашний куточок ботанічного саду, особливо коли зацвітав бузок чи коли заходила розсміх дика троянда, кущ якої посадила кілька літ тому.

Галя почувалася повноправною господинею цього справжнього, а не вигаданого раю. Але того вечора не судилося дівчині полити свої квіти: шиби в хаті сколихнулися і громада вантажної машини, туго напнутої брезентом, задкуючи, потрощила соснові дошки, що міцно трималися на дубових кругляках і слугували за огорожу, підім'яла жоржини та айстри, тяжко пройшлася по бузкових заростях і зупинилася перед вікнами.

Дівчині потемніло в очах, вона нічого не бачила, окрім свого понівеченого зеленого царства. А з грузовика вже висипали солдати і стали розминатися. Прямо перед собою Галя побачила зосереджено-уважні очі на білому вищепеному обличчі, що зацікавлено розглядали її крізь скельця окулярів. Не тямлячи себе, дівчина схопила німця за рукав мундира і, вказуючи рукою на покалічений квітник, майже закричала:

— Що ви паробили, що ви паробили!..

Великі очі дивилися осудливо і гнівно, по Галиних щоках текли сльози, і вся вона, худенька і поривчаста, в квітчастому ситцевому платтятку з короткими рукавами, з русими косицями на грудях, зараз різоче нагадувала несправедливо ображену дитину.

Німець щось сказав і голосно розсміявся, але Галя все смикала його за рукав мундира, і тоді він, розчепіривши свою короткопалу п'ятірню, з силою відштовхнув її від себе. Галя боляче вдарилася об землю і тепер знизу дивилася на німця все тими ж нерозуміючими очима ображеної дитини. Тоді він вилаявся і знову замахнувся на неї, але його руку перехопив інший німець.

— Мужність твоя безмежна, Еріх, особливо по відношенню до дівчаток...— І зневажливо чвиркнув крізь зуби.

Втім, Галя нічого не зрозуміла. Приголомшена, вона так і сиділа в півниках, і навіть солдатський регіт не зрушив її з місця, і тільки коли гітлерівцям набридло тикати на неї пальцями і вони розбрелися по подвір'ю, дівчина, петляючи поміж гарбузинням і буряками, подалася в городи. Зарилась обличчям у стіжок сіна і заплакала. Там і знайшла її Люба Животовська.

— Розумієш, Любашо, — казала, вже заспокоївшись, — страшно не те, що понівечили, знищили мої квіти, а те, як тупо і байдуже вони це зробили. І образливо не тому, що мене вдарили, а тому, що ні за що, як тварину, грубо і зневажливо...

— Не треба, Галочко, — заспокоювала Люба своїм мовнозвучним голосом, — а ти чого від них чекала — подарунка на іменини? Дивно було б, якби вони вели себе інакше. Фашисти на те й фашисти, щоб громити, нищити, руйнувати...

— Але ж, Любо, ти бачила б їхні обличчя, оці самодоволені пики, що реготали наді мною, як над причинною. Ні, цього не перекажеш словами... І як тільки будемо жити?!

Останні слова Галя вигукнула розпачливо.

— Як жити, — тихо озвалася Люба, — я й сама над цим думаю. Ще вчора все видавалося набагато простішим. Пригадуєш оті чутки, що німці дійдуть до Дніпра, — і все. Які ж ми були наївні! У мене в Ясинуватій живе тітка. От я й планувала собі — піду до неї, якось та перебуду. А воно, бач, як повернулося...

— Навіть не віриться, що я ще недавно була студенткою, — зітхнула Галя, — що ходила в кіно, на танці, безтурботно блукала по набережній, складала екзамени...

— Що обзивали вас заводські хлопці «карандашами», — невесело розсміялася Люба, бо й справді оте мину-

ле їхнє відсунулося зараз так далеко, що не вірилося, чи воно й було насправді.— А чи не навідатись нам, Галочко, до дівчат?

— Справді, — підхопилася Галя.

Уже зовсім спочило, але в хатах майже не світилося, лише де-не-де крізь завішені вікна просочувалося приглушене світло: тривога і непевність поймали серця білецьківців.

Зайшли спершу до Каті Хорольської, а вже звідти утрюх до Усів.

— Це ми, відчиніть, — тихо постукала Катя.

— Ви чого це бродите серед ночі? — бурмотіла Фросина Іванівна. — Чи ж довго до біди зараз.

— Ой дівчатовька, як добре, що ви прийшли! — Щось біляве, світлооке вихором налетіло ззаду, обняло Любу й Катю, цмокнуло в щоку Галю і від повноти почуттів розвело руками.— А я оце сиджу в хаті, сумую, аж чую гомін...

Голос мала різкуватий, властивий натурам прямим і рішучим, та бриніла в ньому якась смішинка, а можливо, й не в голосі вона жила, а в жестах, в усій хлопчакуватій поставі Ліди Ус.

— Знаєте, що я намислила? Випробувати себе. Вирішила, як тільки спочіє, піду понад плавнями на Кути, звідти на кладовище і назад.

— І ти пішла б? — У Галиних очах промайнув неприхований жах.

— Пішла б, — сказала Ліда, і ота весела нотка, що досі жевріла в ній, раптом згасла.

— Сильна ти, Лідунь,— зітхнула Галя,— а я б не змогла. Я така боягузка. Зате фашиста, здається, убила б не задумуючись!

— Йй щойно дісталось,— пояснила Люба,— розкажи, Галю...

Місяць, як і донедавна, плив над землею, дрімали новоселівські сади, але не було в тім ні спокою, ні розслабле-

пості мирної літньої ночі; щось наче скувало цю пізню повечірню тишу. Село затаїлося в чеканні завтрашнього дня — сторожке і недовірливе.

І, пройнявшись цим настроєм, дівчата теж вмовкли, і кожна з них болісно відчувала, що чогось головного вони так і не сказали одна одній.

— Та що це ми, дівчатка, як у воду опущені! — озвалася Ліда. — Йй-богу, аж злість бере. Ось візьму зараз та й почну нашої улюбленої, і ну його все до дідька...

— Не треба, Лідунь, — зітхнула Катя. — І так весело. Краще вгадайте, куди я свій комсомольський квиток заховала? Ніколи не здогадається. Запила в рукав святкового шерстяного плаття. А ви?

— Мій у надійному схові, — просто сказала Люба.

— А мій у книжці на полиці, — невпевнено повідомила Галя.

— Ой Галю, Галю! — сплеснула в долоні Ліда.

— Мені якось і в голову не прийшло, що треба з цим критися. — Галя наче шукаючи підтримки, звела на Любу лагідні очі.

— Свята простота! — засміялася Катя. — Гадаю, після того, що з тобою сталося, у тебе з'явилася інша думка про фашистську порядність? І додала суворо: — Прийдеш додому — заховай квиток. Зроби це сьогодні ж. Усе ще попереду...

Так, усе ще було попереду.

З ЛИСТА ЄВГЕНІЇ ТАРАТУТИ

Вельмишановний Василю Івановичу!

З великим хвилюванням прочитала я в «Комсомольской правде» нарис про групу «Набат», яку Ви очолювали у роки війни з фашистами. Особливо привернула мою увагу кличка, яку Ви обрали для себе — Овід.

Ось уже 20 років я займаюся вивченням життя і творчості англійської письменниці Етель Ліліан Войнич, вивчаю дивовижну долю її роману «Овід» у нашій країні. Написала про неї кілька статей і кілька книг. Одна з них, «Слідами «Овода», виходила друком тричі і введена до списків обов'язкового позакласного читання.

Дорогий Василю Івановичу, дуже Вас прошу повідомити мені — коли Ви вперше прочитали роман «Овід», яке він на Вас справив враження?

Чому у суворий час битви з німецькими загарбниками ім'я героя цієї книги Ви зробили своїм ім'ям?

З ДОКУМЕНТІВ

І. ПРИСЯГА ЧЛЕНА ПІДПІЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «Н»

Я, член підпільної політичної організації «Н», яка бореться за розгром фашистів і за вигнання їх з усіх окупованих районів Радянської держави, зобов'язуюсь до кінця стояти і боротися за повний розгром гітлерівської тиранії.

Я зобов'язуюсь виконувати в лихий час фашистської реакції всі доручення і завдання організації, які спрямовані на знищення фашизму, як би це тяжко не було.

Я зобов'язуюсь на випадок арешту фашистами, які б тортури мені не випали, не обмовитися жодним словом про організацію, не видати нікого з людей, які борються проти фашистів.

Моя мета — боротися до кінця за вигнання і розгром фашистів з усіх окупованих районів Радянської держави.

Якщо ж я зі злим наміром порушу цю присягу, то нехай спіткає мене всенародна ненависть і презирство, нехай суворо покарає мене революційне правосуддя, нехай мої ж товариші покарають мене за мою зраду державі.

В чому й розписуюсь:

А. Корчагін, В. Овід, В. Корчагін, Жухрай, С. Брузжак, П. Морозов, М. Шапіга, Н. Черкашина, Валя Брузжак, Р. Устинович, І. Жаркий, Віра Павлова, Лопухов, З. Патрикєєва, М. Токарев, Рахметов, Политовський, Панкратов, І. Клавичек, І. І. Запорожець, Кольов І. Ф., Гонга В. Н.

II. З ПРОТОКОЛУ ЗБОРІВ ОРГАНІЗАЦІЇ «НАБАТ»

П о с т а н о в и л и:

1. Оскільки більшовизм — найпрогресивніша течія, оскільки СРСР веде справедливу Вітчизняну війну — боротися тільки за більшовиків. Боротися за відновлення Радянської влади на Україні.

2. Організація «Набат» засуджує як націоналізм, так і білогвардійщину і буде боротися проти всіх організацій, ворожих більшовикам.

3. Організація «Набат» зобов'язує кожного свого члена проводити ще більшу роботу серед населення за більшовицьку, а не за якусь іншу Україну.

4. Підпільна комуністична організація «Набат» впевнена, що доки на Україні є хоч один комуніст, Україна була і буде радянською, була і буде в складі народів СРСР¹.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ

— Дорогі побратими по боротьбі! Друзі мої! Ми сьогодні зібралися не просто на чергове наше засідання, ні! І не тільки для того, щоб підсумувати — зроблено мало, дуже

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт истории АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, сир. 1.

мало! А щоб подумати про день завтрашній, про те, що маємо зробити...

Прокашлявся, помовчав. Дівчата і хлопці сиділи впереміш на лаві, одне біля одного. Хорольський з обома Кравченками та Матюшенком примостилися на лежанці, біля порога старої липіївської хати розташувалися на стільцях довірені люди з Браїлівки, Маламівки та Свиного-Павлівки: Василь Москаленко, Григорій Зінченко, Петро Калинченко...

Вперше на зборах були присутні дівчата: Галя Різник, Люба Животовська, Валя і Катерина Хорольські, сестри Чорновол — Ліда та Шура.

Ус довго сумнівався, перш ніж здався на вмовляння сестри Ліди, яка наполягала активніше залучати дівчат до роботи. Не жіноча то справа — боротьба. Так він думав колись...

Уже сутінки сповзлися до хати, в закутках і геть по-чорніло, але Ус не дозволив запалювати світла, аби всі про-йнялися врочистістю цього незвичайного в їхньому житті вечора...

— З надійних джерел нам відомо, що обстановка на фронтах змінилася на нашу користь. Радянські війська не тільки припинили відступ, а й звільнили чимало міст і сіл, захоплених фашистами. Сьогодні ми вже з певністю можемо сказати — розрахунок гітлерівської кліки на блискавичну війну провалився. Судячи з повідомлень Радінформбюро та листівок, скинутих нашими літаками — німці вже й самі змушені визнати свій прорахунок. Необхідність затяжної війни очевидна тепер і для них. Це криза, яка неминуче закінчиться для окупантів повною катастрофою. У міру своїх сил і можливостей прискорювати цю катастрофу — ось наш обов'язок. Думаю, що це й до нас звернені слова наказу Верховного Головнокомандувача. Ось вони: «Партизанам і партизанкам — напосити могутні удари по ворожих тилах, пляхах сполучення, військових складах, штабах і підприємствах, руйнувати лінії зв'язку про-

тивника. Залучати пирокі маси радянського населення у захоплених ворогом районах до активної визвольної боротьби, рятуючи тим самим радянських громадян від вигнання в німецьке рабство і від знищення гітлерівськими звірами. Мститися нещадно німецьким загарбникам за кров і сльози наших дружин і дітей, матерів і батьків, братів і сестер. Всіма силами допомагати Червоній Армії в її боротьбі з підлими гітлерівськими поневолювачами».

Слухали уважно, жадібно, і коли Ус закінчив, ніхто не зронив жодного слова.

— А тепер — головне, заради чого, власне, ми й зібралися. Сам час, обстановка на фронті підказують ще тісніше згуртувати наші ряди. Ми повинні створити справжню бойову організацію і дати їй ім'я. Колись у дитинстві мені запам'яталися такі рядки:

Гуди, набат, сильней над Русью,
Гуди настойчивей, гуди.
И всех, кто спит в родной Отчизне,
На дело правое буди!

Думається, кращої назви, ніж «Набат» — годі й шукати.

— Здорово!

— Хай буде!

Дівчата й хлопці посхоплювалися з місць, заметушилися, замахали руками.

— Коли «Набат», то, значить, ми набатівці? — Це вже Галя Різник.

— Виходить, так, — усміхнувся Ус.

— Це ж просто чудово!

— Ні в кого немає заперечень?

— Немає!

— Тоді, товариші набатівці, дозвольте мені надати слово Ліді Чорновол...

Всі зацікавлено прикинули. Сестри Чорновол появилися в Білецьківці недавно, уже під час війни, до того ж багатьом було відомо, що старша, Ліда, закінчила мовно-літературний факультет Житомирського педінституту.

В чеканні цієї хвилини дівчина зблідла від хвилювання. Намір Уса назвати організацію «Набатом» став їй відомий від його сестри. Тоді й написала оці рядки:

Ми — комсомол,
Ми — юна зміна.
Вперед до світлої мети!
Набатівці! В біді країна,
У бій за щастя пам іти!

Голос її задзвенів, злетів так високо, що, здавалось, ось-ось зірветься:

Ми патріоти, плем'я дужих,
Фашистам киньмо клич оцей:
За кров, за сльози, за Вітчизну,
У бій за щастя, за людей!

Останню строфу Ліда прочитала особливо пристрасно:

Ми дужі духом, в щастя вірим,
Набатівці не підведуть!
У бій з фашистським лютим звіром
В щасливу путь, щасливу путь!

Дружні оплески були їй нагородою.

— Молодчина, Ліда! — схвилювано сказав Матюшенко, п'ятірпею загібаючи з лоба волосся. — Цього вірша нам усім треба вивчити напам'ять.

— Сила! — озвався, як припечатав, Васько Хорольський.

Ліда почувалася на сьомому небі, і тільки сестра Шура ледь помітно усміхнулася: вона одна знала, яких зусиль коштував поетесі оцей тріумф.

Підсумував враження Ус:

— Гадаю, Лідин вірш цілком заслуговує на те, аби бути використаним на правах листівки. Тому, щоб не відкладати цю справу в довгий ящик, зобов'язую кожного переписати його в кількох примірниках... — І зашелестів папірцем, якого щойно витяг з нагрудної кишені: — З назвою вирішено. Тепер ще одне. Фронт, зрозуміло, наближатиметься до Кременчука. Прийде такий час, коли всім нам

доведеться взяти автомати й гвинтівки. Тому кожен з нас, набатівців, уже зараз повинен відчутися увесь тягар обов'язку, який добровільно бере на себе. Пропоную прийняти текст присяги...

...Про що вони думали, набатівці, слухаючи проникливий голос свого ватажка? Чи відчували всю складність того, що накладала на них ця присяга? Тільки рішучість на юних обличчях, тільки захват і прагнення боротьби.

— Перед тим як підписати присягу, кожен одержить кличку, яка віднині й буде його другим ім'ям. Це вирішено зробити з міркувань конспірації і майбутньої видачі квитків. Отже, Федосій Матюшенко...

— Хочу бути Рахметовим.

— Ти, Петре? — звернувся до Кравченка.

— Корчагіним!

— Шура Чорновол?

— Ритою Устинович!

— Ну а сестра?

— Ніною Черкашиною, — тихо сказала Ліда, — то мій улюблений образ з «Грози» Шияна.

Васько Хорольський став Серьожкою Брузжаком. Іван Кравченко — Жарким...

— У кого ще які будуть побажання?

— Кирсанова!

— Жухрай!

— Спартак!

— Гонта!

— Шапіга!

— Запорожець!

— Базаров!

— Вознесенський!

— А хто ж наш комісар? — запитала Шура Чорновол.

— Овід, — відповів Ус і зник. Чи не зухвало з його боку привласнити собі ім'я героя великого роману Войнич? Книжку оту прочитав, ще навчаючись у шостому класі, перечитував її потім багато разів. Після того прочитав ще

десятки книг. Але жодна з них не діяла на нього так, як ця. Чи не тому, що засвідчувала безмежні можливості людського духу?

...Незабаром після організаційного засідання був створений підпільний комітет, який очолив Жаркий, він же Іван Кравченко. Тоді ж видали підпільникам квитки. Виготовляв їх сам голова комітету. Поталанило дістати гарний цупкий папір, туш червону і чорну. Печать вирізав з гуми.

Жаркий взагалі був майстром на всі руки. А в цю роботу вклав усю свою пристрасть і вміння.

На обкладинці квитка під гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» пломеніла п'ятикутна червона зірка, нижче назва — «Підпільна комуністична організація «Набат», ще нижче — рік видачі.

На першій сторінці гасло і назва організації повторювалися. За ними в суворій послідовності йшли: номер квитка, кличка (замість прізвища), ім'я та по батькові, рік народження і час вступу в організацію, особистий підпис, підпис голови комітету, печать, дата видачі квитка. Всі дані на першій сторінці — російською, на другій — українською мовами. Після записів — печать. На останній слова: «Наша справа справедлива. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами».

Наближалися великі події.

З ДОКУМЕНТІВ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

1. Мандат члена організації «Набат».

Товариш Р. Устинович! Ви запрошуетесь на збори організації з правом вирішального голосу.

Явка ваша обов'язкова. Комітет організації «Н»¹.

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт истории АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, спр. 2.

2. Тов. староста села Свинаро-Павлівки!

Від імені підпільної політичної організації «Набат» попереджаємо вас про те, що ви повністю відповідаєте за збереження людей, хліба і худоби. Близький той час, коли ви повинні будете дати відповідь за своє керівництво. Якщо ви будете робити все на благо народу і на шкоду гітлерівським бандитам, то ми гарантуємо вам повну безпеку в майбутньому, і ніхто не зачепить навіть волосинки на вашій голові.

Якщо ж будете йти проти свого народу і робити чорну справу гітлерівського найманця, то не тільки ви, а й ваші родичі понесуть найсуворіше покарання перед народом і нашою організацією.

Бажаємо вам успіху в боротьбі проти німців та їх агентури!

Смерть фашистам і всім, хто їм помагає!
Комітет організації «Набат»¹.

3. Хочеш жити — іди в партизани!

Брати і сестри тимчасово окупованих німцями районів! Настав час, коли фашисти жахаються, не знаходячи собі місця. Всюди їм стає жарко. В Африці їх з ганьбою вигнали англо-американські війська, на Східному фронті вони також зазнають поразки.

Відчуваючи свою близьку загибель, вони зараз проводять мобілізацію у фашистську армію.

Тому ховайтеся від мобілізації, ідіть в ліс у партизани, а не на ганебну смерть в ім'я німців.

Дорогі сестри! Вас німці повинні направити або в Німеччину, або на роботу непосильно тяжку — туг. Кому ви повинні будете служити? Німцям. Проти кого? Проти свого народу. Згадайте долю десятків тисяч своїх сестер у Німеччині, які давно загинули.

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт истории АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, спр. 2.

*Тому ховайтесь від поїздок, ідіть в ліси у партизани.
Скільки їх уже є, безстрашних героїв! Скільки їх, парти-
занів, нагороджено за хоробрість орденами СРСР! Їх ти-
сячі!*

*Піднімайтесь, всі трудящі, на Вітчизняну війну проти
фашистських нелюдів!*

Хочеш жити — іди в партизани!

Смерть німецьким окупантам!

К-т «Набату»

*В. О в і д
100 штук¹.*

СЕКУНДИ НА БАГАТО ЛІТ (Лист Василя Уса)

«Я довго думав — з чого почати? І вирішив — почну з того, як я вперше відчув, що не смію бездумно розпоряджатися своїм життям, просто не маю на те морального права. Бо палежу не тільки собі. А щоб вам легше було мене зрозуміти, почну здалеку.

Білецьківка наша — село своєрідне. Близькість до Крюкова і до Кременчука не могла не знайти свого навіть чисто зовнішнього вияву — гарні в нас були в селі будинки. Позначилося це й на укладі білецьківців, якщо хочете, навіть на способі їхнього думання. Не могло не позначитися, бо з 4000 мешканців села — 1000 працювали на залізниці і на Крюківському вагоноремонтному заводі. Принагідно зауважу, що завод отой, створений на базі колишніх ремонтних майстерень, швидко нарощував силу. Минув час, коли наші діди жили в товарних вагонах і бараках, спали на нарах, а то й покотом прямо на підлозі. Вирос-

¹ В тылу врага. Листовки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., Держполитиздават, 1962.

тали нові цехи і вже, здається у тридцять четвертому році, робітники (і серед них білецьківці) цього самого заводу сконструювали перший у Союзі папівагон-гондолу вантажопідйомністю 60 тонн. Пишу все це для того, що впевнений — перспектива виробництва, його масштаби змушують і людину мислити масштабно, широко. І неминуче накладають відбиток на її психологію.

Так от щодо залізниці. З нею пов'язана одна з найяскравіших сторінок діяльності «Набату». Спробую пояснити. Найбільшим лихом для нас були фашистські мобілізації. Німці та поліцаї влаштовували облави, як правило, несподівано. У будь-яку годину дня чи ночі тебе могли схопити і відправити на німецьку каторгу. Не раз доводилося нашим тікати з дороги.

Нинішнім сімнадцятилітнім важко уявити все страхіття отієї насильницької мобілізації. Пригадую такий випадок. Напередодні облави Катя Хорольська і Галя Різник порізали собі руки й ноги лезами бритви і насипали на рани солі. Галі цього видалося замало — ошпарила ногу окропом. Закінчилася ця історія сумно: німці жорстоко побили не тільки дівчину, а й її матір — Ольгу Свиридівну. Згодом, коли ми зміцніли, то суворо заборонили калічити себе, навчилися переховуватися в лісах і плавнях. Усім набатівцям на випадок несподіваної облави були видані невеликі ножівки, щоб за їх допомогою можна було втекти на волю.

«Набат» тільки спинався на ноги, і страшно було подумати, що перший-ліпший безглуздий випадок міг нанівець звести наші плани. І тоді комітет вирішив, щоб більшість хлопців влаштувалися працювати на залізницю — в Буртах, Крюкові, Кременчуці. Річ у тім, що всіх, хто працював на залізниці, німці не чіпали. А нам це було так на руку!

Моє покоління виростало на поїздах. Скільки себе пам'ятаю — завжди чув стукіт коліс. Судить самі. Навчався

я в Крюкові, а по «сидора» їздив у Білецьківку. Береш кошик виробництва нашої місцевої промартілі, а в нього харч на тиждень і гайда до залізниці. Станції в нас не було, та й зараз немає, поїзди не зупинялися, отож треба було на ходу чіплятися за поручні. Бувало й так — сам ускочиш, а глечики з молоком — додолу, так і вибілять придорожній спориш... От і сиди на бобах цілий тиждень, коли ти такий недотепа. Але подібне траплялося рідко. Бо ж, кажу, виростили на поїздах, навчилися по звуку розрізняти, який з них іде — «щукін», «овечкін» чи еховський. На «щукіна» було завжди сядеш — іде тихо, пригальмовуючи, на «овечкіна» також, а на еховський — дзуськи. Спробуй на нього, окаянного, сісти, коли він мчить на всіх парах так, що тільки вагони миготять перед тобою. А ти глянеш йому вслід, і серце заб'ється заздрісно...

Гай-гай, як то було недавно і водночас як давно!

Я колись казав про те, що моїм покликанням стала педагогіка. Все правильно. Але перед цим була мрія — стати машиністом швидкісних поїздів. Втім, не помилюся, коли зауважу, що це була мрія кожного третього білецьківського хлопчика. Нас вабила залізниця, як інших море.

Того вечора, заради якого я, власне, і почав свою розповідь, як на гріх, не було жодного ешелону ні до Знам'янки, ні до Користівки. Я з годину протинявся в очікуванні, а потім подався до пасажирського вокзалу. Дивлюся — і очам не вірю: стоїть паровоз, а біля нього чотири вагони. Передчуваючи, що туди мене не пустять, я влаштовуюсь на тендері. Міркую собі так: попрошу машиніста нехай припинить, де буде потрібно — бо стрибати звідси дорівнює самогубству. Отож сідаю собі на тендері, прилаштовую зручніше свого кошика і не кваплячись — встигну! — акуратно набиваю його шматками вугілля. Бо що не кажіть, а вугілля, то все-таки не рогіз і не очерет.

Чую сигнал — рушили. Паровоз набирає швидкість. Прогуркотіли через міст, уже й казарми минаємо, я дотягуюсь до машиніста — агов, припини! І тої ж миті якась

груба сила, мов гігантський насос, всмоктує мене в паровоз і важкі удари сиплються на голову. Коли приходжу до тями, бачу над собою налиту кров'ю пику дебелого фашиста. Він густо сопе і відкашлюється. Я показую йому свій аусвайс, намагаюся щось пояснити. Де там! Німець штурхає мене і мовчки нишпорить по моїх кишнях. Як здорово, що всі листівки, переписані нашими невтомними, мужніми дівчатками, я встиг розкидати на станції, розсовати поміж маршрутними листами... Відібравши в мене посвідчення — сдине, що в мене виявилось, якщо не рахувати дві печені картоплини та дрібку солі, фашист почав про щось жваво перемовлятися з машиністом. Влучивши момент, помічник машиніста прошепотів мені в саме вухо: «Влип ти, хлопче. Цим поїздом їде високе начальство».

У Користівці здав мене фашист черговому по станції, теж німцеві, і хвилин з десять, погрозово зиркаючи на мене, розповідав про мій «злочин». Ось тут я вперше і злякався по-справжньому! І не стільки за себе, як за нашу справу. Невже всі мої зусилля зійдуть нанівець? Що, як їм забагнеться віддати мене в руки гестапо чи просто прикінчити?

Не знаю, що переконало чергового — мої документи чи мій спантеличений вигляд: пустив мене він на всі чотири сторони.

Благословляючи долю, що вдруге (після полону) не дала мені нікчемно загинути, сів я на товарняк і — до Крюкова, а вже звідти — шелюгою та плавнями добрався додому.

І все ж не став би оповідати цієї хлоп'ячої пригоди, якби не виніс звідти ще одного повчального уроку. Я як ніколи виразно зрозумів — будь-яка безглузда випадковість, непередбачений збіг обставин можуть обірвати життя. І я вирішив — треба поспішати! Я збагнув ціну часові. Мстивому часові війни, що колись може обернутися для тебе ганьбою, якщо ти не зумів наповнити його ненавистю.

Коли я відчинив двері і переступив поріг, мати без слів зрозуміла, що син пережив щось лихе, і ні про що не стала розпитувати. І я був вдячний їй, бо все одно б не зміг тоді пояснити, чого мене навчила моя пригода. Ліг спати з думкою — треба діяти активніше, цілеспрямованіше, — і з цією ж думкою проснувся. Це сталося на початку листопада. Наближалися роковини Жовтня. Я задумав провести з цієї нагоди урочисті збори. За кілька днів були повідомлені наші люди, що працювали у Крюкові і в Кременчуці. Дали знати і в Браїлівку, свинаропавлівцям і маламівцям. Звичайно, це були найнадійніші, випробувані люди. Не пригадую точно, скільки нас тоді зібралося. Але, думається, чоловік десять-дванадцять. Характерна деталь: хлопці і дівчата прийшли акуратно причесані, ошатно вдягнені, притихлі і врочисті. Це не могло не зворушити. І я подумав — мені дуже пощастило, що очолюю саме оцю прекрасну молодь. Я мабуть тоді дійшов одного висновку, далеко не оригінального за своєю суттю, але цінного для мене тим, що збагнув його без сторонньої допомоги, своїм чуттям і розумом. Війна — це найбільше зло, яке може бути на світі, але в плані моральному має одну позитивну, чи що, якість: вона, як рентген, висвітлює людську душу, і якщо мала ота душа якийсь гандж, досі ніким не помічений, то зараз його неминуче побачать, не можуть не побачити. На війні не буває середини, тут діє закон контрасту: або — або.

Втім, може, оді думки прийшли мені в голову аж тепер, адже в той час ніхто з нас не був схильний до таких розмірковувань і сентенцій. Тоді нам були потрібні слова гучні і високі, які б правили за опору, піднімали нас у власних очах, змушували б швидше бігти кров у наших жилах. Я щасливий, що того вечора мені вдалося знайти саме такі слова. Суджу з того, як мої товариші напружено слухали. Мене й самого кидало в жар від сказаних уголос слів — Ленін, Смольний, більшовики. Сила невимовна була в них, і діяла вона на нас магічно.

Ми сиділи в другій половині нашої хати. Сестра і менший братик чатували біля воріт. Вікна позавішували фуфайками і різним манаттям, чадів каганець, але настрій у всіх був — не передати.

Коли я замовк, усі встали і якийсь час стояли мовчки, як на урочистій церемонії. Пригадую худеньке, майже дитяче обличчя Галі Різник, насуплено-зосереджене Федосія Матюшенка, обох Кравченків, Василя Хорольського, інших.

Після зборів кожен отримав пачку листівок, яку був любов'язаний розповсюдити неодмінно того ж вечора. У Маламівці це мав зробити Григорій Зінченко, у Свиначаро-Павлівці — Петро Калиниченко, у Браїлівці — Василь Москаленко. Шкодную, що не зберігся текст цієї листівки. То був один з кращих зразків нашої творчості».

З ДОКУМЕНТІВ

1. До всіх трудящих тимчасово окупованих німцями областей СРСР.

Дорогі товариші!

Червона Армія і її союзники наносять на всіх фронтах могутні удари німецьким фашистам. Німецькі фашисти, відступаючи, по-варварському намагаються вигнати населення, вивезти як можна більше хліба.

Зараз закінчуються збирання і молотьба, отже німці доклатимуть всіх зусиль, щоб вивезти все в прокляту Німеччину, де люди гинуть, як мухи, де німці ще більше знущаються над ними.

Наближається час повного визволення нашого краю з-під гітлерівської тиранії. Тому не давайте ворогові можливості вивозити ваш хліб, добутий кров'ю і потом. Затягуйте молотьбу, не їдьте в Німеччину. Звідти мало хто повертається.

Організуйтеся, йдіть в ліси до партизанів і цим сприяйте повному розгрому фашистів.

Смерть німецьким фашистам і їхнім посіпакам!

Комітет організації «Набат».

Прочитай і передай товаришу.

На звороті примітка: «Написано 145 штук. 90 штук пішло в кіровоградському напрямку, 13 взяв Жухрай, 50 штук взяв А. Корчагін в Кременчуцький округ»¹.

2. Наказ № 23.

Для старости гром. господарства Бабенка Миколи с. Браїлівка.

Нам стало відомо, що ви виказали 16 чоловік, які переховувалися від поїздки в Німеччину. Подумайте «шановний громадяни», що ви зробили.

Ви виказали наших кровних братів за те, що вони не поїхали на батьківщину гітлерівської банди, де наших людей не вважано і за собаку і де вони гинуть, як мухи.

Зараз ці люди працюють в онуфріївському державному господарстві під наглядом продажних шкур — поліцейсько-фашистських собак. І ви пішли на таку підлоту, що втратили людську подобу.

Попереджуємо старосту гром. господарства с. Браїлівки Бабенка Миколу, що коли він не отямиться, то буде знищений до приходу Червоної Армії. Собаці — собача смерть.

Ад'ютанту т. Жаркому оголосити цей наказ всім членам організації «Набат».

Ком. заг. «Набат» мол. політрук

В. Овід².

¹ «Комсомольская правда», 1974, 16 жовтня.

² Там же.

ПО ЛЕЗУ БРИТВИ

Працювати, річ відома, можна по-різному. А коли до роботи не лежить серце, більше того, коли вона, та робота, супроти твого сумління, тим більше опускаються руки. Опускаються в слабкодушних. А як у сильних?

Лежиш ти в бараці на дощатих нарах, та ще й на другому поверсі, і сон тобі не сон, бо за годину-другу треба вставати і братися знову за молоток чи остогидлий шлямбур. І все, що ти зробиш потім, якщо зробиш чесно, обернеться проти тебе ж самого, твоїх переконань, на користь твоему ворогу, якого ти ненавидиш усією душею, бо він позбавив тебе можливості вчитися, творити, віддаватися власним мріям і втілювати ті мрії в реальність, осквернив твою можливість відчувати великі і маленькі радощі життя, а тепер нахабно топче найдорожче, що тобі заповідано твоїми батьками і по праву належить тільки тобі, — твоєю землею.

Ти неохоче сповзаєш із своїх нар, підстьобуваний злим окриком чужинця, і сиплеться тобі на голову солома з твого імпровізованого ліжка. Натягуєш на себе грубі брезентові штани, механічно впилюєш руки в рукава фуфайки і виходиш надвір, мимоволі скоцюрбившись від крижаного вітру, що з розмаху б'є тебе по обличчю.

Ось так і йдеш ти, втягнувши голову в плечі, із зануреними в кишені руками, заходиш у приміщення колишнього інституту залізничного транспорту, напівзруйнованого, з насипами штукатурки, скла і цегли, з покрученою арматурою і заючими вікнами. Там уже гупають молотки, скрегочуть лопати, щось виспівують ножівки — то орудують твої друзі, яким ти довіряєш повністю і які довіряють тобі. Усе, що від тебе вимагається зараз, — це підняти оцю гармошку батареї, щоб колись наповнилась вона гарячим теплом і кожен зміг біля неї відігрітися.

Але стривай — хто кожен? Ворог? Ти підморгуєш своєму напарникові і ви прикріплюєте її так, для годиться,

наперед знаючи, що з того дива не буде пива, та і як воно може бути, якщо ключчя пропускати пару і воду. І не зарадити тут найсумліннішим сантехнікам, бо так робиш не тільки ти, а й усі твої друзі — Іван Кравченко, Василь Москаленко, Петро Касьянов, Петро Кравченко.

У ваших руках не одна можливість, аби нашкодити ворогові. Можна, наприклад, вибити шмат стінки чи карнизу і тим самим на день-два, а то й на тиждень затримати опоряджувальні роботи, можна викрутити кран і вкинути його в нужник, можна поміняти болти, нарешті, запустити гайкою кудись подалі, а потім виявиться, що саме на ній якраз все і тримається. Горлають німці, метушаться підсобники, справа не просувається ні на крок, а тобі тільки цього й треба. Ти мружиш очі і задоволено всміхаєшся, свідомий виконаного обов'язку, і справедлива радість розпирає тобі груди — отак тобі, враже!

Відтоді як ви стали працювати на залізниці, щоб уникнути насильницької фашистської мобілізації, і лихою волею обставин опинилися аж у Дніпропетровську, зміцніла ваша одностайність, утвердилася ваша рішучість, ширшим став і розмах роботи. Закличні слова до боротьби, що раніше били на сполох у Білецьківці, Деївці, Маламівці, Браїлівці та інших ближніх селах, віднині могли прочитати на залізничних станціях у містечках і селищах на всій лінії від Кременчука до Дніпропетровська.

Завтра педіля, отже вихідний. І ти передчуваєш радість побачення з Білецьківкою, з друзями по боротьбі, які теж не сидять дома склавши руки, ждуть зустрічі з тобою, щоб обговорити зроблене і те, що ще належить зробити.

Короточасні скупі розмови і знову дорога назад. Кишені твої, як і твоїх товаришів, обтяжені пачками нових листівок, що їх приготували для нас недоспаними ночами наші терплячі, героїчні дівчата — Галя Різник, Валя Хорольська, Ліда і Шура Чорновол, Ліда Ус, Катя Хорольська.

Торохтять, скрипить товарняк, монотонно вистукують колеса і під їх мелодію випурхують з тамбура білі голуби — вісники нескорених, посланці неминучої перемоги.

Люди горнулися до вас скрізь, де б вам не доводилося бувати, щось підказувало їм — ви здатні не тільки на красиві слова, а й на рішучі вчинки.

Одного разу, вертаючи з роботи в бараки, ти першим помітив і звернув увагу інших: вас починають обносити колючим дротом. Це були заходи ворога на масовий саботаж. Вирішили одностайно тікати, поки не позбулися сили на німецькій баланді.

На попутному тендері добралися до Кременчука. Через знайому перекладачку поталанило влаштуватися зчіплювачами на залізничній станції. Обов'язки зчіплювача нескладні для тих, хто виріс при залізниці. Пильнуй, коли зййдуться буфери вагонів, бери фаркоп за сергу і накидай на гачок. А не встигнеш, покотиться вагон бозна-куди. І змушений ти будеш починати все спочатку, проклинаючи свою нерозторопність.

Що потрібно зчіплювачеві? Ліхтар і свисток. Свисток для того, щоб дати сигнал машиністові — готово! Ліхтар — це коли ви працюєте в нічну зміну. А нічна зміна — то вона улюблена пора.

Так, працювати можна по-різному, можна, наприклад, ретельно обстежити букси і колеса і доповісти про неполадку старшому майстрові, а можна й інакше — легенько підняти кришки отих букс і підсипати туди піску. Воно ніби й нічого особливого, та в дорозі це викличе пожежу, і рано чи пізно машиніст буде змушений зупинити потяг, щоб відчепити палаючий вагон.

Зненацька тебе штурхає під бік Іван Кравченко. В примружених очах — притамоване задоволення. Він безтурботно насвистує мелодію якоїсь пісеньки. А це тобі багато про що говорить. Ти певен — Іван вправно зробив своє діло: не один повітряний рукав зіпсував, не одну проклад-

ку витягнув із гальмівних колодок. От і вгадай, враже, звідки воно витікає, оте повітря.

Петро Кравченко весело підморгує. Йому теж поталанило. Дарма що вся фізіономія в мазуті. Нехитра штука трафарет, куди вкладаються маршрутні листи, та досить їх поміняти — і станеться чудернацька метаморфоза: поїзд із військовим спорядженням, що його чекають фашистські солдати на передовій, покотиться в тил, зате замість нього прибуде інший — з будівельним матеріалом, наприклад. І доки там точитимуться міжвідомчі суперечки, а окупаційне начальство вичерпає усі запаси лайки — не один вагон прибуде не за призначенням.

Та є й небезпечніше завдання — прямо на платформі, за кілька кроків від німця-охоронника, порізати скати військової автомашини чи засипати у жерло гармати вапно. Зовні ти спокійний, мугикаєш собі під ніс якусь мелодію, рухи твої неквапні і точні, але щось холодить тобі між лопаток, і хоч ти зовсім не дивився на солдата, що ходить поряд, у твоєму напруженому зорі навіть той жест, який він тільки має зробити. Добре, що нерви здатні витримати таку напругу, інакше б кепські, друже, твої справи.

Німець зупиняється, старанно відмірює чотири кроки вперед, знову зупиняється — такий собі зосереджений тугодум, поправляє каску і знову відмірює. Він зайнятий якоюсь своєю внутрішньою грою, як дитина, що подумки підкидає крем'яхи і уявно простежує їх політ. Для тебе головне зараз — максимально скористатись з оцього його стану, і ти квапишся, квапишся, майже знехтувавши обережністю. Долоні твої відчують дотик металу і ніздрюватої грубої гуми — побільше б встигнути.

На мить тобі здається, що німець щось запідозрив, і мурашки пробігають у тебе по тілу, але непохитна сила самовладання змушує тебе випростатися з виглядом людини, що заклопотана своєю справою. Ти навіть зачохлюєш на очах у солдата гармату і тільки тоді легко зіскакуєш на

полотно. Зухвала думка приходить тобі в голову, і ти рішуче ступаєш до охоронника:

— Пане солдат, гіб мір...

Ти вдаєш, що не знаєш, як по-німецьки сигарета, підносиш два пальці до рота і кумедно прицмакуєш. І тут виявляється, що німцеві зовсім не до того, він очманіло дивиться на тебе і нічого не розуміє. А ти із запізнілим каєттям думаєш, що даремно його сполохав, адже в твоїй кишені ще досить вапна, та й не одні ще скати можна було попсувати.

— Доннер веттер, — лається німець, тицяє тобі сигарету ледь не в обличчя, і ти ідеш уздовж состава.

Відчайдушно скрикує маневровий паровозик, а це значить, що скоро кінець вашій зміні і ви гуртом — усі четверо, на тендері чи в товарнячку, поїдете незабаром додому.

— Василю, зажди, — наздоганяє тебе чийсь голос. Це твій тезко Василь Москаленко — чорнявий красунь з Браїлівки, що оце не так давно женився на білецьківській дівчині Ліді Мусієнко.

— Послухай, там стоїть вагон з фашистами, — каже Василь і показує рукою у поріділі сутінки. — Їх мають, здається, відправляти в Полтаву. А що як...

Він уже пережив уявно оте, що намислив, і обличчя його відсвічує зловтіхою:

— Я зараз спробую...

Ти здогадуєшся, що надумав Москаленко. Зараз почнеться маневрування і Василь робитиме розкатку вагонів. Ти ще відчуваєш вагу його долоні на своєму плечі, а він уже перетинає залізничну колію, пірнає під вагони, щоб виринути аж на третій платформі. Ноги самі тебе несуть туди, де стоїть німецький вагон.

Натужно прочмихав паровозик, штовхаючи товарний состав, і вплив свій пронизливий голос у голоси інших, десь там за корпусами завили бандажі коліс: значить, машиніст різко загальмував.

Повз тебе прогуркотів один вагон, другий, третій. Розкатка почалася! Ти виходиш на перон, і водночас його стрясє глухий удар — Василь таки зробив те, що надумав. З вагона чути лемент і стогін.

Накульгуючи, промчав німець-залізничник, заметушилися охоронники. Тобі стає страшно за товариша, і ти біжиш услід за ними, минаєш службове приміщення і зупиняєшся як вкопаний: Москаленка б'є прикладом той самий пімчик, що пригощав тебе сигарекою. Кульгавий залізничник, смішно підстрибуючи на одній позі, галасує як недорізаний. Влучивши момент, Василь ухитряється прошмигнути попід колесами щойно прибулого пасажирського поїзда і вискочити по той бік платформи. «Слава богу», — відлягло у тебе від серця.

Хлопці, всі троє — Петро Кравченко, Іван Кравченко і Василь, — уже чекають на тебе за складами. Щока у Василя припухла, але він сміється:

— Ну як я услужив фашистам? Вік пам'ятатимуть! Посипались як групі з полиць...

Підходить робочий поїзд, і ви гуртом сідаєте в один вагон. Вагон розшарпаний: його кидає з боку в бік, він скавувить, як побитий пес, торохтить дверима, які чомусь не зачиняються. Тобі здається, що його лихоманить, як хворого на пропасницю — то дрібно затремтить, вителенькуючи уцілілим у вікнах склом, то заскрегоче так, що аж мороз по шкірі йде. Незабаром поїзд уповільнює хід. Він іде понад Дніпром — приємна прохолода обдає тебе з ніг до голови. Пора!

Першим стрибає Москаленко — ледь зігнувшись, відштовхується правою рукою від вагона спокійно і легко, за ним — Кравченки.

Тепер твоя черга. Вітер свистить тобі у вухах, одна нога твоя провисає в повітрі, піщане узбіччя стрімко пірнає під тебе — раз!

Увечері слухасш звіт Матюшенка.

Федосій усміхається:

— Чи не казали тобі, Василю, як ми постаралися? Поламали три жатки-лобогрійки, вивели з ладу молотарку...

Матюшенко прийняв ще одного хлопця в організацію. Прізвище? Іван Свистун.

— Іван — відчайдуха. На такого можна покластися, — каже Федосій.

Удвох їм пощастило викрасти чисті німецькі бланки. Отже, матимуть підпільники позаріз необхідні аусвайси та довідки про хворобу.

Частину перепусток виміняли в німецьких інтендантів за олію. Що ж оце все означає? Тільки одне — боротьба триває.

НА 274-МУ КІЛОМЕТРІ

У неділю пополудні Фросина Іванівна опшарила окропом ногу, і Ліда мерщій зібралася за Волгіним.

— Та скажи йому, щоб не барився, — напучував Ус сестру, — бачиш, як матері погано...

Фросина Іванівна напівлежала на лежанці, випроставши хвору ногу, і тихо постогнувала...

Ус давно вже збирався зустрітися з Волгіним, та все якось не випадало. Він знав про нього не тільки від односельців, а й від наших військовополонених, яких німці використовували на різних роботах, і пройнявся мимовільною симпатією до цієї людини.

Військовий лікар Волгін ніколи не думав, що фронтова доля може поглумитися з нього в такий спосіб. З перших днів війни йому, як і всьому нечисленному медперсоналу польового госпіталю, що знаходився поблизу лінії фронту, вистачало роботи по саму зав'язку. Він оперував, вилучав осколки і кулі, накладав шви на глибокі рани, вправляв вивихи, виписував одних поранених і приймав інших. Для цієї безперервної каторжної роботи дня не вистачало, і Волгін часто мотався до глибокої ночі, а потім знеможено

падав на скрипуче ліжко в кутку операційної. Те ліжко було затісне для його великого громіздкого тіла, та Волгін наловчився спати не перевертаючись, на одному боці. У безперервності фронтних буднів йому ніколи було подумати про себе, не мав на те вільного часу, а якщо інколи тривожна думка й торкалася свідомості, то тут же й поглиналася невідкладними турботами. І тільки коли госпіталь опинився в руках у німців, лікар ніби прозрів. Віднині його допомога була не потрібна: прямо на очах пристрелили всіх тяжкопоранених, а коли він запротестував і почав доводити цибатому гауптману щось про норми міжнародного права, той красномовно помахав у нього перед носом масивним парабелумом. За наказом того ж таки гауптмана Волгіна залишили при німецькій військовій частині. Німці не дуже довіряли йому, і при першій нагоді здали на руки крюківській жандармерії.

Життя його, як і багатьох інших, могло обірватися в одному з трьох кременчуцьких концтаборів, та в жандармерії, дізнавшись про те, що він лікар, розпорядилися інакше. Так він опинився в Білецьківці, де й виконував обов'язки фельдшера під недремним оком окупаційного начальства. Волгін був потрібен для відбору фізично здорової робочої сили чоловічої та жіночої статі для «великої» Німеччини.

Лікар діяв так, як веліло йому сумління: давав юнакам і дівчатам фіктивні довідки, робив сиворотки, після яких тіло покривалося густими висипами, а німці, як відомо, над усе боялися інфекційних хвороб, обережно радив, що і як краще зробити, щоб стали очевидними симптоми тієї чи іншої болячки.

Коли Волгін, зігнувшись у три погибелі, показався в дверях, Ус підхопився назустріч:

— Добрий вечір, Володимире Івановичу!

Волгін випростався, уважно, ніби щось пригадуючи, подивився в обличчя, і в його примружених очах промайнув вираз настороженого подивування:

— Ви ж, твердять, загинули під Лисою горою?

— Чи не за привида мене приймає? — засміявся Ус.

Волгін теж усміхнувся. Усмішка його молодила, надавала його суворому обличчю виразу просвітленого і щирого.

— Гадаю, вам не буде неприємно, — сказав Ус, коли лікар подав Фросині Іванівні необхідну допомогу, — якщо я від імені всіх білецьківських юнаків і дівчат потисну вам руку за все, що ви для них зробили...

— Спасибі, — мовби здивувався Волгін, — ваш благородний порив мені зрозумілий, але навряд чи мною заслужений: я просто виконував свій обов'язок...

Він говорив по-російськи з тією особливою інтонацією, що видавала в ньому корінного волжанина, і те, що прізвище мав співзвучне своєму походженню, якщо й було чистою випадковістю, то вельми доречною.

— Ви, здається, з тих людей, з якими треба бути відвертим. Тому скажу вам без довгих передмов: нам ближчим часом знадобиться ваша допомога. Передусім бинти, йод, інші лікарські препарати, по можливості фіктивні довідки. На жаль, зараз я не маю права пояснювати вам...

Волгін підняв обидві руки:

— Навіщо ж, голубчику? Це мене зовсім не обходить. Все, що ви просите, я дам...

— Як тільки прийдуть сюди наші регулярні війська, ми скажемо про вас добре слово...

Волгін сумно усміхнувся:

— Спасибі.

І, ступивши крок уперед, подав руку:

— Хай вам щастить!

Ус не знав, як скоро знадобиться організації допомога Волгіна. Та вірив: рано чи пізно піднімуться вони збройно проти окупантів. От тоді й не обійтися без санітарної групи... Втім, про свої наміри не казав нікому: навіщо розповсюджуватися про те, для чого ще не наспів час. Найбільша зараз турбота — збирати зброю. Склади в Бабенко-

вій, Балабухах, Браїлівці повинні поповнюватися, як поповнюється «Набат». Тільки останнім часом організація збільшилася за рахунок наших військовополонених.

Перебрав у пам'яті тих, хто відзначився, дістаючи зброю. Хорольський, Ліда Чорновол, Іван Ляшенко. В останнього — свій склад. Працював Іван слюсарем на залізниці. У справах служби йому часто доводилося бувати на ближніх станціях, полустанках, у степу. Мав Іван Митрофанович свій «транспорт» — конячину. Німецькі автомати, гвинтівки, гранати, роздобуті найчастіше на поїздах, складалися прямо на днище воза і зверху старанно прикривалися бур'яном, соломою, кукурудзинням.

Навіть дівчата не стояли осторонь: Галя Різник якось приволокла на склад цілий кошик з порохом. Іншим разом їй пощастило дістати німецький автомат.

Завдячуючи своїм «поліцаям» Івану Івановичу Кравченку і Валентину Солошину, організація завжди мала необхідну інформацію. Це вони попереджували про облави, замітали надто вже очевидні сліди саботажу, налагоджували зв'язки з необхідними людьми. Їм випало нести найважчий хрест війни — бути чужими між своїх.

...Визорене небо і глибока тиша проймали все наростаючою тривогою: як там Матюшенко із Свистуном? Чи пощастить їм?

А хлопці в цей час, тамуючи подих, підповзали до залізниці з того боку, де їх найшвидше могли помітити. Дочки лежали в ложині під насипом, почувалися в повній безпеці. Але зараз вони повзли по схилу вгору, де сховатися було ніде, уже зовсім поряд холодно відсвічували рейки, і досить було підняти голову, щоб перелічити шпали.

Тиждень тому їм не поталанило. Напередодні Свистуна попередили: о четвертій ночі йтиме військовий ешелон, якому німці, судячи з усього, надають особливого значення. Начальник станції особисто сповістив усіх службовців.

Хлопцям спершу щастило. Захмарило, сіялася мжичка. Вони швидко розкрутили замок і зрушили рейку з місця. До приходу ешелону лишалася рівно година. Раптом від станції відділилася висока постать з ліхтарем. Світло ніби маятник погойдувалося туди-сюди, і хлопцям було добре видно, як неквапно, крок за кроком, наближалися кирзові чоботи до місця їхнього схову.

— Обхідник, — скрушно видихнув Матюшенко. — І треба ж!

А постать все ближчала, уже було виразно чути сухе покашлювання і подзенькування ключа об рейку.

— Зняти б його — і кінці у воду! — прошепотів Свистун.

— Ну і що це дасть? — озвався Матюшенко. — Німці все одно встигнуть зупинити ешелон.

Через кілька хвилин обхідник зчинив переполох, і тепер уже хлопцям слід було потурбуватися про власну безпеку. Найтяжче невдачу переживав Матюшенко: він був відповідальний за цю операцію. За день перед цим Федосій мав розмову з Усом. І ось тепер повинен був виправдуватися і щось пояснювати. Ніби й вини їхньої немає, а все ж прикро.

Свистун працював на залізниці, допомагав тим, хто потрапляв під облаву, посилав вантажі без документації, через що вони часто ішли не за призначенням. Одного разу випустив цілу цистерну бензину.

...Сьогодні вони неодмінно мали виконати завдання. Не допускали навіть думки, що могло статись інакше.

— Мину б оце сюди, — сказав Матюшенко. — Приєднали б кабельок до чеки — і будь здоров...

Ліворуч від них дорога губилася за косогором, праворуч виднілося, розпливаючись у мареві ночі, присадкувате приміщення залізничної станції. Свистун і Матюшенко, не змовляючись, полізли на насип. Діяли майже механічно. Коліна гостро муляв щербінь, але болю не відчували. За ці напружені лічені хвилини ніхто з них жодного разу

не глянув у бік станції — обидва розуміли, як багато важить не тільки для них, а й для «Набату» в цілому успішне здійснення операції.

Коли все нарешті було зроблено і хлопці, перевівши подих, скотилися за насип, Матюшенко припав до землі.

— Іде! Буде через десять-п'ятнадцять хвилин.

— Пора, — сказав Свистун.

Не піднімаючись, вони відповзли на безпечну відстань.

Паровоз вирвався з-за повороту, ледь не черкнувши по них потужним снопом світла лобового прожектора. За вагонами з вугіллям на платформах виразно проглядалася військова техніка. Значить, десь там, Матюшенко був переконаний у цьому, мали їхати й солдати.

В ту мить, коли пролунав вибух, почулися неймовірний тріск і скрегіт, вагони збилися в гармошку, хлопців засліпило полум'я, протяжно злетів чийсь несамовитий крик.

Це сталося на 274-му кілометрі, поблизу станції Бурти.

ПРИКРА НЕСПОДІВАНКА

До нового, 1943 року лишалося шість днів. Всього шість! Ус зіскочив з поїзда і, наче й не було виснажливої нічної зміни, швидко дістався плавнів, а вже звідти — до хати подати рукою. Коли б знав, що там його чекає!

Ще в сінях почув приглушений гомін, поставив у куток кошика з вугіллям і відчинив двері. Леле! За столом возсідали сам начальник поліції Димченко і Сухорук. Заплагана Фросина Іванівна принишкла в кутку. Остеронь, бліда, але спокійна стояла сестра Ліда.

Ус привітався, та ніхто йому не відповів. На твердому обличчі Димченка не ворухнувся жоден м'яз, погляд вказував його напруження.

І раптом Ус побачив усе, що лежало на столі: чисті німецькі бланки з орлами, тексти власноручно переписаних

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

ПОДПОЛЬНАЯ
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ
ОРГАНИЗАЦИЯ
»НАБАТ«

1943 г

Обкладинка членського квитка підпільної організації «Набат»

Смерть предателям, оккупантам!

ФОТО-АЛЬБОМ
ПО ПОДПОЛЬНОЙ МОЛОДЕЖНОЙ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

НАБАТ

Политотдел 4-го Армии

Обкладинка фотоальбома
про «Набат», виготовленого
Політвідділом 4-ї гвардійсь-
кої армії

Зразок членського квитка набатівців

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!
ПОДПОЛЬНАЯ КОММУНИСТИЧЕСКАЯ
ОРГАНИЗАЦИЯ «НАБАТ»

ЧЛЕНСКИЙ БИЛЕТ

№ 6 *Маркин*
Фамилия
Имя и отчество *Иван Владимирович*
Год рождения *1923*
Время вступления в орг. *февраль 1942*

Личная печать *И. Маркин*
М. П. *С. В. Савицкий* 1943

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!
ПОДПОЛЬНА КОМУНІСТИЧНА
ОРГАНІЗАЦІЯ «НАБАТ»

ЧЛЕНСЬКИЙ КВИТОК

№ 6 *Маркин*
Прізвище
Ім'я та по батькові *Іван Володимирович*
Рік народження *1923*
Час вступу в орг. *січень 1942*

Особистий член *Маркин*
М. П. *С. В. Савицкий* 1943

Кравченко П. С. (кличка П. Корчагін)

Чорновол Л. В. (кличка Н. Черкашина) (

Кравченко І. І. (кличка А. Корчагін)

Лагно В. Л. (кличка Модний)

Ус В. І. (кличка Овід)

Орленко С. Ф. (кличка Тихомиров)

Різник Г. Є. (кличка В. Брузжак)

Касьянов П. М. (кличка Політовський)

Бойова група Кравченка І. В. Зліва направо:
Хорольський В. П., Різник Г. Є., Ус М. І., Крав-
ченко І. В., Чорновол І. А.

Швець В. В.
(кличка Квіт-
ков)

Животовська
Л. С.

Лагно І. Л.
(кличка Воз-
несенський)

Кравченко І. В.
(кличка Жар-
кий)

Різник М. О.
(кличка Дубов)

Солошин В. М.

Хорольська
В. М. (кличка
Шапіга)

Чорновол О. В.
(кличка Р. Усти-
нович)

Хорольська К. І.
(кличка Кирса-
нова)

Ус Л. І. (кличка Патрикее-
ва; стоїть), Коваленко М. А.

Кравченко О. І.
(кличка Орлов)

Примостка А. Ф.

Мірошніченко А. І.

Члени організації «Набат». Зліва направо: Соко-
ленко І. К., Ляшенко І. М., Немец М. Я.

Більчич Є. О. (кличка *Ксенія*)

Чорновол І. А. (кличка *Казанський*)

Крошка І. В. (кличка *Водний*)

Хорольський В. П. (кличка *С. Брузжак*)

Чорнокіндратенко Г.

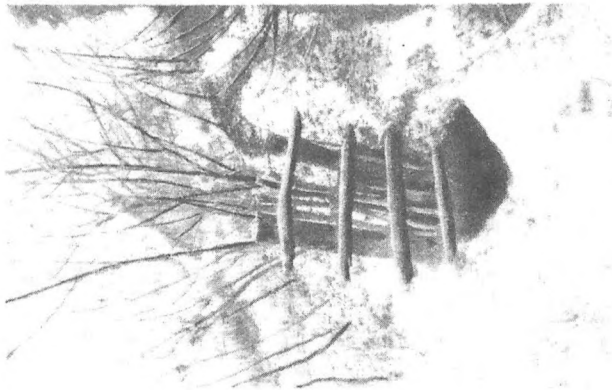
Височин М. І. (кличка Зарудний)

Матюшенко Ф. П. (кличка Рахметов)

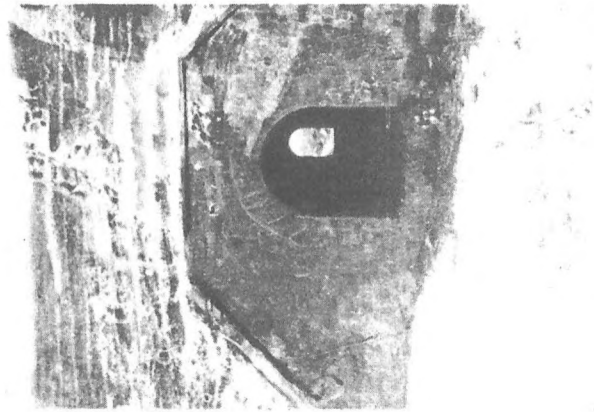
Жмак Д.

Хата Ус К. І. Тут був штаб бойового загону
«Набату» і відбувалися засідання комітету

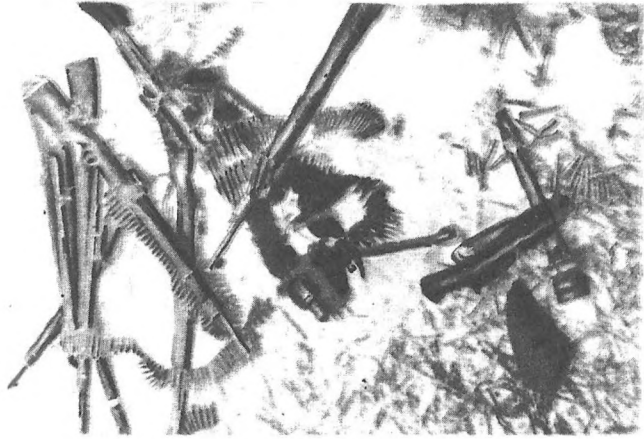

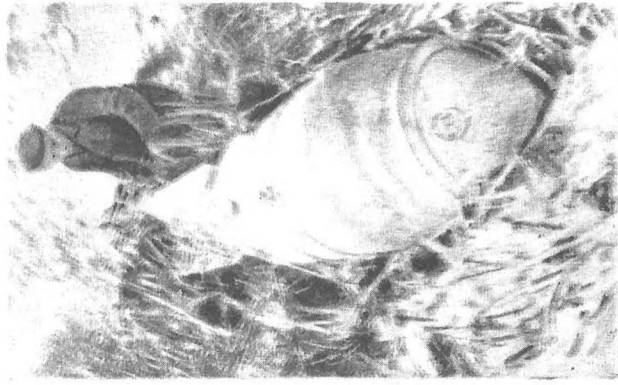
Землянка-сховище, обладнана на-
батівцями для конспіративних
потреб організації

Тунель поблизу села. Тут не раз
бували набатівці

Частина зброї, викраденої набагівцями у фашистів під час підготовки збройного повстання

Одна з мін, яку підпільники витягли з тунелю

Залишки пущеного під укіс фашистського військового ешелону

Після боїв за визволення Білецьківки

листівки, і — він не міг помилитися — щоденник. Той самий, куди вряди-годи записував деякі свої думки. Щоправда, ні прізвищ, ні фактів, що стосувалися «Набату», там не було. Навряд чи міг Димченко здогадатися з отих плутаних записів про існування організації.

Уже потім подивувався власному спокою. Поставив ліхтар, поклав на полицю мисника свисток, повісив фуфайку на цвяшок коло порога і, засукавши рукава сорочки, узяв змилку:

— Помию руки.

Озирнувшись на матір і сестру, сердито зауважив:

— І що за мода виносити воду в сіни.

Ні Фросина Іванівна, ні Ліда не зронили на те жодного слова.

У сінях навмисне гучно загуркотів відрами. Тікати! Негайно ж!

Надворі аж кипів морозенко, та не відчував зараз холоду, хоч і був у самій сорочці. Пригинаючись, проскочив попід вікнами і мало не збив з ніг сусідку, що саме несла корові сіно.

— Ану дай сюди! — Він майже силоміць вирвав із рук здивованої жінки в'язку і, затулившись нею, прошмигнув до сарая.

— Господи, та ти ж на сухар закоцюбнеш! — Той вигук наздогнав його уже за городами.

Все в ньому напружилось до краю. Тепер його життя залежало тільки від нього самого. Конче необхідно було виграти перші хвилини. І він біг і біг низом понад плавнями туди, на Радянське.

Не міг, не мав права потрапити зараз до рук ворога! Незчувся, як перетнув дорогу, що вела на Табурище, і, озирнувшись, майже влетів у двір до Івана Івановича Кравченка.

Господар саме снідав, і рука його з ложкою так і замерла на півдорозі. Від здивування він аж піднявся з ослона:

- Що скоїлось? Чому ти роздягнений?
- Ус, відсапуючись, тільки рукою махнув:
- Потім, потім... За мною пси...
- Хто?
- Димченко...
- Хтось бачив, як ти вскочив у мій двір?
- Здається, ні...
- Тоді у мене шукати не буде. Ручаюсь...

Іван Іванович був членом організації, за завданням підпільного комітету служив у поліції. А рідний дядько його Самохлеб ходив у старостах. Навряд чи Димченко запідозрив би їх. Саме на це й розраховував Ус.

Його трясло. Там, надворі, гнаний інстинктом самозбереження, не відчував холоду, а тепер у теплій хаті морозило, як у лихоманці.

— Доведеться, друже, якийсь час перебути в тебе, ти вже вибач...

— Ще чого, — нахмурився Кравченко, — скільки треба, стільки й будеш...

— Та ні, довго не затримаюсь, — похитав головою, як людина, що все зважила. — Тільки б передрімати якусь годину. Я ж після пічної. Та підшукай мені щось на плечі...

— За це не переживай...

— Коли зможеш, зв'яжися з сестрою. З'ясууй, що там і до чого. Але так, щоб комар носа не підточив.

...Снилися йому тієї ночі затоплені сонцем луки, табуни ковей на них — і чисте небо. Десь у травах виринали кульбабки дитячих голівок — білих, русих, чорних, і виразно чулося, як то спалахує, то притасає їхній безтурботний сміх...

Сон був напрочуд мирний і тим прикрішим стало повернення у похмуру дійсність.

— Ну ти ж і спав, — здивувався хазяїн, — ледве добуdivся. І це після всього. Як ти можеш?

— Давня звичка. Людина звекає до всього...

Присів раз і вдруге, змахнув над головою руками, з силою вдихнув і видихнув повітря і вже прояснілим поглядом подивився на господаря.

— Ну що там? Ліду бачив?

Кравченко розповів таке.

Димченка й Сухорука привесло вдосвіта, коли Фросина Іванівна тільки-но заходилася біля печі. Увалившись у хату, почали нищпорити по каструлях і казанах, заглянули навіть у мисник, і жінка спочатку ніяк не могла вто-ропати, чого вони шукають.

— Скажи, стара, по-доброму, куди поділи кабана? — сердито спитав Димченко.

«Он воно що, — збагнула Фросина Іванівна, — донесла якась бісова душа...»

На отого плохенького кабанчика тільки й була надія: сімєсчка ж, як у того Омелечка...

Мовчала. Та й що могла сказати: сало і м'ясо висіло на бантині в сараї. Кабаця, знехтувавши заборонаю, обсмалили паяльною лампою, що її роздобув Василь...

Так і не діждавшись відповіді, поліцаї поперекидали усе догори ногами. Обстеживши всі закути, зупинилися перед штабелем цегли, що її було складено біля повітки ще з осені. Ні сала, ні м'яса не знайшли, зате натрапили на те, чого й не шукали.

— Ліда розповідала, що в Димченка очі на лоб полізли, коли він побачив бланки й листівки, — розповідав Кравченко. — Холуй з радості потирав руки: така нагода вислужитись!

— А що ж сталося після втечі?

— Поліцаї не сподівалися, що ти втечеш в самій сорочці. Не витримав Димченко. Схопився з-за столу і в сіпи... З сіней — у двір. Сюди гульк, туди, а тебе й сліду немає... Кинувся в сарай. Сухорук — за ним. Звідти на горіще — пусто. Вони до сусідки. Та зметикувала, що й до чого: «Ні, — каже, — не бачила. Ось вам хрест святий кладу — не знаю, де він». Димченко тоді — по хатах. Люди,

звісно, тільки плечима знизують: «Не чули, не бачили». Але ж і піймали облизня! Як дізнаються про це в коменда-турі — не ходити Димченкові в начальстві.

— Зачекай, а потім?

— Забрав гад всі оті папери, а матері й сестрі звелів, як тільки ти появишся, відразу ж повідомити. Лякав роз-стрілом...

— Це вони вміють, — сказав Ус, і йому болісно заще-міло серце: скільки сивини прибавиться в матері за один отой ранок і скільки ще таких рапків у неї попереду, коли лягатиме й прокидатиметься з однієї думкою — чи живий, чи не вбили?

Попрощалися уже за порогом.

Мерзла маслакувата земля висковзувала з-під ніг. Коли очі звикли до темряви, побачив білу низку хат, острівцеь ближнього саду і чорне крило Назаренкової — мовчазного ліска під горою.

...Від сьогодні доля його круто мінялася, і це не могло не позначитися на організації. Вдесяте, всоте картав себе за несбачність, за нічим не виправдану безпечність, що замало не обернулася трагедією. Це було тим прикріше усвідомлювати тепер, коли від нього — і тільки від нього — тягнулися оті численні струмочки, що мали колись вили-тись у повноводу ріку гніву.

Розумів, що з переходом його на нелегальне становище зв'язок з людьми ускладниться, можливо, доведеться на-віль тимчасово припинити боротьбу.

Уже знав, до кого піде. Коли ж постукав, а з-за дверей озвалося дзвінким дівочим голосом — «Хто там?» — усміх-нувся: «Валентина. Рано ж я їх розбудив...»

— Це я, Валю...

— Василь Іванович?

У пільмі її обличчя біліло невиразною плямою.

— Щось сталося?

— Тікаю від поліції. Випадково знайшли мій щоден-ник, листівки, бланки.

— Ой що ж тепер буде?
— Головне — обережність. Треба попередити наших, щоб тимчасово припинили. Але без паніки...

— Зрозуміло...

— Батько дома?

— Дома. Йому ввечора нездужалося, то оце дримає...

Микола Кіндратович Хорольський був найближчим батьковим приятелем: тривалий час вони разом працювали на цегельному заводі.

Старий спросоння ніяк не міг второпати, хто це перед ним.

— Чи не Василь?

— Він, Миколо Кіндратовичу...

— А чого так рано — ні світ ні зоря?

Довелося знову коротко розповісти про те, що сталося. Хорольський почухав потилицю:

— Як же тепер з роботою? Це ж тобі тепер туди зась?

— Зась, Миколо Кіндратовичу.

Увечері Валя принесла звістку. Галю Різник, Любу Животовську і Катерину Хорольську викликали до комендатури. Допитувалися про нього, Уса.

НОВИЙ РІК

Новий рік зустрічали радісно. Ялинка була напрочуд гарна — хлопці принесли її напередодні — ошатна, кучерява. Коли вросле в хрестовину дерево, пружно гойднувши вітами, стало посеред хати, Галя Різник ахнула:

— Яка красуня!

І, притримуючи двома пальцями суkenку, підстрибом пройшлася довкола. Прикрашали ялинку гуртом. Усіх нереповнювало бентежне передчуття свята, яке буває тільки в юності і з яким годі змагатися усім прикрошам світу.

Коли смерклося, у світлиці вже зібрався чималий гурт: Федосій Матюшенко, сестри Чорновол, Кравченки, Василь

Москаленко з дружиною Лідією, Люба Животовська і Василько Хорольський. Прийшли і брати Лагни, яких прийняли в організацію зовсім недавно. Вони дали про себе знати ще з двору:

Ой лопнув обруч
Та й біля барила,
Дівчина козака
Та й приворожила...

Іван грав, а Василь підспівував своїм хрипкуватим голосом.

Обидва рум'янощокі і веселі, Лагни наче додали всім життєдайної сили, і все довкола закрутилось, завертілось, завирувало, бризнуло сміхом, ударило підборами в глиняну долівку, зайшлося реготом — перетворилося в ту веремію, яка буває тільки тоді, коли збираються хлопці й дівчата. У тому гаморі ніхто й не помітив, як зайшов Ус. А він уже хвилини з п'ять стояв осторонь і усміхаючись спостерігав за тим, що діється в хаті.

— З Новим роком, товариші!

— З Новим роком! — гримнуло у відповідь.

Іван Кравченко застережливо підняв руку:

— Ану тихіше! Ви що, забули?

Ні, вони не забули, що за їхнім ватажком полює поліція. Більшість з них за оці кілька сутужних для нього днів бачили його вперше. А він, як завжди спокійний, обвів усіх уважним поглядом:

— А де ж це зірка? Ялинка без зірки не годиться...

— Зірка є! — сказав Матюшенко і високо підняв над головою фанерну яскраво-червону зірку. — Ми просто вирішили з нею зачекати, а то раптом хтось нарветься...

— Усе це добре, — похвалив Ус, — але хто ж пильнуватиме надворі? Я ось зайшов сюди, і ніхто мене не помітив.

В його словах була правда: захопившись, хлопці й дівчата геть забули про обережність.

— То хто охочий на чергування?

Першими згодилися Лагни.

— Е ні, — заперечив Ус, — нам без гармошки не можна. Іване, лишись, а Василь нехай собі підшукає дівчину. Чи які вони гарні сьогодні...

Василь Лагно вийшов з Любою Животовською. Дівчата вже поралися біля столу. На ньому з'явилася біла празникова скатертина, полумисок з акуратно порізаним житняком, варена в «мундирах» картопля, квашена капуста з цибулею — скупі наїдки окупаційної зими. Із закутка перекочувала на стіл і пляшка з самогоном, завчасно припасена задля цієї нагоди.

До Нового року лишалося ще більше години, всі сиділи припишклі — досі не випадало зустрічатися в такій святковій обстановці.

Протяжно зітхнули міхи гармошки, і Лагно Іван почав упівголоса:

Расцвели яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой,
Выходила на берег Катюша,
На высокий на берег крутой...

Сестри Чорновол співали обнявшись, похитуючись у такт пісні, Катя Хорольська як розкладала на столі виделки, так і завмерла з ними; заплющивши очі, старанно виводила Галя Різник, наче намагалася уявити собі оту незнайому дівчину на високому крутому березі.

Выходила, песню заводила
Про степного сизого орла,
Про того, которого любила,
Про того, чьи письма берегла.

Проспівали ще «Із-за гір та з-за високих», «Три танкиста», «Плещут холодные волны».

Зайшли Люба Животовська і Василь Лагно.

— Ну й морозище, немає спасу, — притупцем пішла по хаті Люба. Вони таки добре намерзлися.

Їх змінили Катя і Васько Хорольські.

— Бачили Сухорука з Тимошкою, — розповідав Василь Лагно. — Обидва п'яні. Щоб не принесло їх, бува, сюди.

...Всього кілька хвилин лишалось до Нового року.

— Дорогі друзі! Побратими по боротьбі! — підняв свою чарку Ус. — Рік, що минає, був нелегким для нас. Як не був легким він і для всієї країни нашої. Проте доблесна Радянська Армія добилася за цей час значних успіхів. Від оборони вона перейшла в наступ. Визволена частина нашої території. Ми тепер з певністю можемо твердити — намітився і корінний перелом у цій безприкладній за своїми масштабами війні. Нас, набатівців, це повинно спонукати до дії. Святий обов'язок кожного — шкодити ворогові скрізь і всюди, вдень і вночі. Вітаючи вас з Новим роком, хочу проголосити тост, який, певен, зараз проголосують тисячі радянських людей, — за Перемогу!

...Коли через годину трохи протверезілий на морозі Тимошка увірвався в хату, Уса вже там не було.

Він починав звикати до того, що не мав постійного пристановиська. У глибині душі завжди був готовий до найгіршого, як був готовий до смерті ще там, під Кисвом. І зараз, ідучи на Стару Слободу до Кирила Гречки, думав тільки про одне — про боротьбу.

У Кирила зберігався радіоприймач. Від нього набатівці одержували свіжу інформацію. Як вони раділи тому приймачеві! Ус усміхнувся, пригадавши, чого коштували пошуки бодай поганенького приймача. А виручила неждано-негадано Настя Свистун, мовчкувате дівча, таке тихе, що він було навіть засумнівався, чи варто її залучати в організацію.

Настя разом з Катею Чорновол та Валею Хорольською працювала на ремонті дороги поблизу Павлиша. Там, біля заповідного джерельця в ліску, і поклялися дівчата боротися з ворогом. Настя, як і всі, переписувала листівки, а в дні, коли їх ганяли на роботу у громадський двір, разом з усіма псувала молотарки та інший сільськогосподарський реманент. Але все це не дуже тішило дівчину: подумавши про героїзм — зачхати шматок дроту чи якусь залізку у сніп пшениці! От коли б щось незвичайне. Щоб усі подивува-

лися, яка вона хоробра і кмітлива. І па ж тобі — оця прикрийсть.

Копали якось дівчата білу глину біля озера Моченського. Від озера на Білецьківку шлях — через гору. Тільки-но повернули на стежку, аж на землі напис крейдою — «облава». Попереджали хлопці, що працювали на залізниці. Подружки шмигнули в бур'яни, щоб їх не помітили німці з дороги. Поспішаючи, Настя впустила останній шматок хліба — колективний харч. Вони не зразу й помітили пропажу, а коли кипулися, було пізно: хліб безслідно зник.

— Ех, ти, роззява, — з досадою сказала Валя Хорольська, і ті слова пекли Насті більше ніж голод, що його повищі були терпіти аж до вечора, поки знімуть облаву.

«Ну, зачекайте, я вам покажу, яка я роззява», — поклялася Настя і справді довела це вже наступного дня. Німці, що стояли в них дома, спішно вибиралися. Поспіхом викидали на воза гвинтівки, ящики з патронами, шинелі та безліч іншого причадалля, якому й назви не знала Настя. Фашисти не посоромились прихопити з собою навіть їхні домашні речі.

З-поміж іншого військового спорядження, скиданого на віз, дівчина угледіла радіоприймач — раніше він стояв у великій кімнаті, і німці часто його вмикали. Влучивши момент, коли солдат, що досі крутився поблизу, пішов у хату, Настя, не довго думаючи, кинулася до воза. Радіоприймач виявився важким, і Настя ледве донесла його у потайну яму, яку викопали удвох з братом Іваном кілька місяців тому на випадок облави.

Заклопотаний німець не помітив пропажі, і все обійшлося найкраще. Щоправда, згодом виявилось, що в приймачі відсутні батареї, але то вже був Кирилів клоніт.

...Над головою тривожно тріщав очерет, вітер був такий сильний, що Уса заносило. Вибравшись на той берег, виїшов на засніжену дорогу і попід горою, обігнувши кладовище, дістався крайньої хати.

До війни зустрічатися з Кирилом якось не доводилося, познайомилися вже у лихі часи окупації.

— Ти служив у авіації? — запитав його тоді Василь.

— Служив, — почув у відповідь.

Був Кирило високий на зріст, худий, неусміхнений, з великими, якимись попелястими очима — сивоок, та й годі.

— А як ти туди потрапив?

— Війна захопила у Василькові. Ангари згоріли на очах. Потрапив спочатку у Бориспіль, а потім — на польовий аеродром. Поцастило вирватися...

— Виходить, нас хрестили майже водночас, — промовив Ус, — ось тобі моя рука...

Кирило навіть зараз не усміхнувся. Таку вже мав неусміхнену вдачу цей сивоокий хлопець... А може, втратив здатність до усміху після всього, що побачили його очі, — палаючі ангари, закам'янілі обличчя льотчиків, кров і смерть. Йому й згодом дісталось: тричі тікав від людомовів з дороги. Двічі зголошувався йти за брата й сестру до Німеччини. І знову тікав...

Для «Набату» Гречка був знахідкою, бо чудово знався на радіотехніці. Настине радіо Кирило наловчився слухати на горищі, застромивши антену в стріху...

Дзенькнула клямка, війнуло хатнім духом.

— Чом не прийшов раніше? Я майже годину слухав Москву. Але ж і новини я тобі скажу — не повіриш... — Ус уперше почув, як сміється Кирило.

ПСИ БІЖАТЬ ПО СЛІДУ

До Москаленків у Браїлівці Сухорук вдерся на різдвяні свята. Був злий, як ніколи: більше місяця марно полював на цього невловимого Уса, щоб отримати обіцяну у крюківській жандармерії нагороду. І ось тепер донесли:

минулої ночі Ус переховувався у Москаленків. Шудман потирав руки, сподіваючись на близьку удачу. У чорній шапці, у довгополій чорній шинелі він скидався на ворона.

Сухорука в Білецьківці знали всі. Міг випити літр горілки і не сп'яніти. Але горе тому, хто попадався йому тоді на дорозі. Хапав першого-ліпшого за груди і гатив своїм здоровенним кулаком тупо куди попало. Про нього ходили в селі темні чутки, здогадувались, відчували: такому відправити душу на той світ — раз плюнути. Тому й обминали Сухорука десятою дорогою, знаючи його дику натуру. Коли при німцях Сухорук сплив на поверхню, ніхто в селі не здивувався — нічого іншого від нього не чекали.

У Москаленків нікого, окрім дітей, в хаті не було. Старша Аза і малий Мишко сиділи на печі, міцно припавши одне до одного, і злякано розглядали зайшлого дядька з гвиштівкою в руках.

Сухорук поставив трилінійку в куток, похукав у долоні:

— Де батько?

— Пішов у Білецьківку.

— А мати?

— І мати з ним. І дідуньо...

— А, чо-орт. І давно пішли?

— Не так щоб давно... — Аза вже здогадалась, хто перед ними, і насторожилась.

Сухорук пройшовся по хаті раз і вдруге, позаглядав за грубою і попід ліжком, не звертаючи уваги на дітей, наче їх і не було тут зовсім, круто вилаявся і, не причинивши за собою дверей, поліз у напівтемний чулан, присвітив ліхтариком. Але там, окрім різного господарського начиння, — відер, щіток, ще новеньких, в'язаних з молоденької тирси, кількох клубків прядива і старої, либонь ще бабиної, пряжки — нічого не побачив. Боляче ударившись головою об одвірок, Сухорук знову зайшовся брутально лайкою.

З сіней на горіщє вів лаз, але де ж драбина? Лаз був прикритий дерев'яною лядою.

Спочатку Сухорук вирішив було піти по драбину — повинна ж вона десь бути — але тут же й передумав: навряд чи той активістик сидітиме на горіщі серед білого дня. А якщо й сидить, то одному туди лізти не з руки: ще стрельне окаянный, і Сухорук уперше пошкодував, що не прихопив із собою Касат'онка.

Він знову зайшов до хати і приступив до дітей. Аза і Мишко, як і перше, сиділи на печі, але по тому, як вони обмінялися легенькими стусанами, можна було здогадатися — діти сперечалися.

— Тебе як звати? — Сухорук спробував надати своєму грубому голосу ласкавого відтінку.

— Аза.

— А тебе?

— Мишко...

— Ану, Аза й Мишко, злазьте з печі...

Поліцай лукаво примружився.

— Тому, хто відгадає мою загадку, дам подержати гвинтівку і навіть дозволю раз стрельнути.

Аза зустріла те повідомлення, як і годиться представниці жіночої статі, з холодною стриманістю. Вона мовчки і недовірливо стежила за поліцаєм. Цей дядько, що вихолодив їм хату, спершу кричав і лаявся, а тепер ласкаво заговорив з ними, не сподобався їй одразу. Сухорук засунув руку за пазуху і, попорпавшись там, видобув чиясь фотографію. Тицьнув під носа Азі:

— Пізнаєш?

Дівчинка глянула спочатку на поліцая, а вже потім на фотографію. Звісно, вона впізнала, хто це. Дядя Вася, спокійний, веселий дядя Вася. Його прихід був для них, дітей, завжди такою радістю! На фотографії він був як живий.

— Ні, не знаю, — заперечливо похитала Аза темною голівкою.

— Не знаєш? А ти?

Мишко аж совався, так йому кортіло подержати в руках обіцяну гвинтівку. Він нетерпляче уткнувся в фото, крутнув його перед очима раз і вдруге і мало не підскочив від радості:

— Упізнав!

— Не брешеш?

— Чого б я мав брехати? — образився Мишко і вперся вказівним пальчиком у фото. — Тільки вчора був у нас.

— Ночував?

Мишко ствердно кивнув.

— А може, він і зараз у вас? — посміхнувся Сухорук.

— Як то? — не зрозумів хлопчик.

— Ну, сидить десь на горіщі чи в сараї?

— Ні, — розсудливо похитав головою Мишко. — Там холодно. Та я й сам бачив, як він пішов. А тепер дайте мені гвинтівку...

— Рано тобі ще гвинтівку, халамиднику. Ще од горшка три вершка.

— Так нечесно, — образився Мишко. — Ви ж обіцяли.

— Обіцянка — цяцянка, — задоволено хмикнув поліцай і, відштовхнувши дітей, гримнув: — Апу геть, шмаркачі, на піч!

...Увалився він до Москаленків удосвіта разом з Касатюнком. Свекруха поралася біля печі, Ліда ще спала. Чоловіків дома не було: лишилися вчора в Білецьківці. На печі мирно спали діти.

— І чого це вас з ночі лихий носить, — сердито озвалася хазяйка, — коли по горілку, то немає її в нас, хоч усі закутки обнишпорте...

— Не про те буде мова. Де той, кого переховуєш?

— Не доберу, про кого це ви.

— Може, тобі освіжити пам'ять? — посунувся Касатюнок.

— Не спіши, — відсунув його плечем Сухорук, — краще ми почнемо з молодшої...

Він ступив до ліжка і рвучко смикнув на себе край ковдри.

Ліда скрикнула. Вона давно прокинулася і лежала із заплющеними очима, напружено прислухуючись до розмови.

— Вставайте, пані, — заgrimів Сухорук.

— Як ви смієте? — обурилася Ліда. Кров ударила їй в обличчя, вона з усієї сили рвонула ковдру на себе, натягнула аж до підборіддя. Їй таки справді належало б встати, але як вона могла це зробити перед очима вовкуватими пиками.

— Де Ус, кажи?

— А я що — за нього засватана? Звідки я знаю?

— То ти не знаєш? Та от тобі!

Сухорук знову рвонув ковдру і, розмахнувшись, вдарив.

— За віщо? — кинулася до невістки свекруха. — Ніякого Уса ми не бачили.

— Розкажуй, — штовхнув її прикладом Касатюнок.

— Та прибери ти свою пухалку, — не на жарт розгнівалася Москаленчиха і схопилася за рогач.

Від гвалту в хаті проснулися діти. Аза тихо схлиснула, Мишко злякано припш до неї.

— Признавайтесь по-доброму, бо спляю хату разом з дітьми, — розійшовся Сухорук.

— Господь з тобою, чоловіче, — забожилася жінка. — Ну чого б він мав у нас бути...

— Не брешь, он хлопець твій упізнав його на фотографії.

— Людоньки! — сплеснула в долоні Москаленчиха. — Знайшли кому вірити. Воно ж мале, та ще й несповна розуму. Інколи, боже милостивий, таке верзе, що ні в тин пі в ворота...

Ліда, що, влучивши момент, натягнула на себе плаття і стояла осторонь, втрутилася в розмову:

— Правду каже хлопець. Ночував, але хто? Брат Пет-

ро. Він часто у нас і днює й ночує. От Мишко й наплутав... Петро з Усом дуже схожі.

— Бабські теревені,— пробурмотів Сухорук, але відчувалося, що впевненість його похитнулася.

Ліда ступила до стіни і тицьнула пальцем у фотографію брата:

— Судіть самі.

Сухорук і Касатьонок, ледь не стукнувшись лобами, припали до фотографії. Справді, на обох знімках була якась невловна схожість.

— Викрутилися на цей раз,— прошипів Сухорук,— ваше щастя. Але дивіться мені: піймаю на гарячому — не прощу...

Коли двері за поліцаями зачинилися, свекруху з невісткою знеможено присіли:

— Щоб ви й додому не дійшли, пси шолудиві... А ти, бовдуре,— накинулася стара на Мишка,— ляпнув казнацю. Підожди, прийде батько, він тобі накреше...

Було чого хвилюватися: Ус таки частенько липався в них на ніч.

Ліді згадалося, як перед цим заарештували брата Петра. Працював він у Крюкові на залізниці, жив у Білецьківці, але вряди-годи після того, як вона вийшла заміж, став навідуватися і в Браїлівку. Крюківська поліція налетіла зненацька і без видимої, здавалося, на те причини. Обшукали мовчки, прискіпливо. Незважаючи на протести свекрухи, рилися навіть у жіночій білизні, обмацували кожну подушку. Петро стояв посеред хати білий мов крейда: на стіні висіла його робоча сумка. А в сумці — радянські газети, листівки, німецькі бланки і комсомольський квиток. Видно, народився хлопець у сорочці: поліцаєм як зав'язало — скрізь обнишпорили, а на сумку не звернули уваги. І все-таки його заарештували. Ледве встиг шепнути Петро, щоб заховали сумку. Випустили його через тиждень за відсутністю доказів. А щоб надалі не давав підстав для арешту, на прощання надавали стусанів.

...Ліда Кравченко потрапила в Браїлівку так несподівано, що їй досі не могла отямитися. Ходила Ліда в дружках у своєї найкращої подруги. А бояринував на тім весіллі браїлівський хлопець Василь Москаленко — ставний, чорнявий. Аж тут мобілізація в Німеччину. За кілька днів велено було з'явитися Ліді в сільську управу. Біля управни людей — як на ярмарку. Старі, молоді і навіть діти. Плач, гомін, прокляття — гвалт неймовірний. І раптом з-поміж інших — він, боярин. Василь уже помітив її здаля, розгрібає долонями патови — і прямо до неї.

Підступив, узяв за руку:

— Підеш за мене?

Глянула на нього нерозуміючими очима, як на божевільного.

— Кажу, чи підеш за мене?

На мить забулися, відсунулися кудись у небутті і поліцаї, і клята управа. Дівчина дивилася в зухвалі, звернуті на неї очі і не розуміла, всерйоз він каже чи жартує.

— Як візьмеш, то піду, — вирвалося мимоволі, само собою, паче забулися всі інші слова, які вона знала.

— Ну й добре, — сказав так, мовби й не сподівався від неї іншої відповіді, — тоді нам тут нічого робити. — Так за руку і потягнув її з натовпу, а слідом за ними йшли приголошнені батьки, щасливі несподіваною розв'язкою: одружених у Німеччину поки що не брали. Ось так напівжартома-напівсерйозно й побралися. Невдовзі Ліда переїхала до свекрів у Браїлівку.

І все б нічого, коли б по кількох місяцях спільного життя не став Василь зникати почами, шушукатися з батьком та возитися з якимиись ящиками.

На її настирливі розпитування тільки відмахувався:

— Не жіноче це діло.

Спочатку була люто приревнувала до невідомої суперниці, а, випадково уздрівши, що в тих ящиках патрони, злякалася. Що вони собі наміслили? Чи не загрожують це

її Васильку? Про те, що чоловік належить до підпільної організації, тоді ще навіть не здогадувалася.

...Пізно вночі Ліду розбудив стукіт. «Невже знову поліція?» — обережно, аби не розбудити дитину, звелася і кинулася до дверей. Василя дома не було, і вона отерпла від страху — чи не скоїлося щось із ним? Одначе стукіт був надто делікатний, як для нетерплячих, завжди підпильних поліцаїв.

Жінка відчинила двері, і хурделиця вдарила їй в обличчя віялом снігу.

— Швидше, абощо,— сказала Ліда. Дві постаті неграбно хиталися перед нею. Тільки коли засвітила лампу, пізнала Валя Хорольську і Ліду Ус.

— Боже мій! І так пізно?

— Ми не самі, а з саночками,— загадково усміхнулася Валя.— Привезли буряки мінять... А тут хуртовина. Збілися з дороги. Ледве добралися...

По рум'яних від холоду, радісно збуджених обличчях дівчат стікали краплі снігу, що танув у теплі.

— Спить? — пошепки запитала Валя, показуючи на малу, що неспокійно засовалася в колисці.

— Еге ж,— відказала Ліда, щасливими очима оглядаючи подруг.

Чи могла вона тоді знати, що не буряки міняти забилися дівчата в оцю люту зимову ніч, а виконували важливе доручення підпільного комітету «Набату». Подружки притягли на санках німецькі автомати, що їх скидав з фаністеського ешелону Василь Хорольський. Зараз оті автомати чекали свого часу в купі кукурудзиння на городі — неподалік від складу зброї, що його добре замаскував Василь Москаленко.

ПРИГОДА В КЛУНІ І РЕШЕТИЛІВСЬКІ КОНІ

Ліда Ус прийшла в Павлівку надвечір. І прямо — до Калишченка, де, як вона знала, переховувався Василь.

— Вітаю з Восьмим березня, — весело зустрів її брат. — Де збираєтесь?

— У Хорольських.

— Розпугай Кравченка Івана і Матюшенка. Передай — буду неодмінно! Ждатиму в клуні.

— Побережися, Василю, — можуть схопити. Кругом тільки й розмов, що про тебе. Спершу казали, Уса вбили пізніше прокотилася чутка, що піймали, зараз людейкують — німці збираються прочісувати село...

— Нехай прочісують.

Жалібно подивилася в схудле, з глибоко запаленими очима обличчя брата:

— Боюся я за тебе. І мати переживає.

— Клавайся їй... Скажи — я так просто не дамся.

...Завіси на дверях клуні були завеликі: крізь широкий проріз виднілися кістяки дерев, над білим городом низько стелилося місячне сяйво.

Ус напіввідхилив двері: обране ним місце схову було не дуже безпечним. Але звідси добре проглядалося все; що діялося навколо хати, і перше, що почув, — це стриманий сміх Шури Чорнової. Хрюскали двері, до нього долітали уривки фраз і чийсь сухе покашлювання — молодь збиралася до хати.

Від перухомого стояння на одному місці почали мерзнути ноги. Припізнаються хлопці. Може, Ліді не вдалося їх побачити?

Та ось двоє відділилися від воріт і зайшли у двір. «Нарешті!» Він уже ступив крок зі своєї схованки і відразу ж насторожився. Чому вони припали до освітлених вікон?

Клуня від шляху далеченько. Поряд — копичка сіна. За нею — стіжок соломки. Ще далі — сухе кукурудзиння. Двоє зігнувшись перебігають до стійка. Намацав у кнше-

ні браунінг, подарований Хорольським, озирнувся: в клуні сховатися ніде. Стара, перехняблена бочка, купа соняшничиння, в закутку якийсь мотлох. Пастка. Перекинув браунінг з лівої в праву, плечем штовхнув двері — в морозній тиші пронизливо заскрипіли завіси — і вискочив на город. Він не бачив, що діється позаду, але знав, що незнайомці повиписі на мить зупинитися. У тій миті був його порятунок. Почув за собою важке тупання чобіт і погрозовий окрик:

— Стій!

«Невже Сухорук? — сколихнулося в свідомості. — А хто ж другий?»

Береги болота повідтавали, чоботи шурхали все глибше, замало не впав, зачепившись за гострий виступ криги. Отут вдарили постріли — один і другий. Мабуть, переслідувачі не збиралися лізти в крижану купіль. Розгортаючи долонями очерет, важко перебрів на другий берег. У чоботях шипіло і чвакало, мокрі вище колін штани бралися шкарубким льодком. Уже у вибалку перевзувся, повиливав з чобіт воду, викрутив онучі і, клацаючи зубами від холоду, подався на Топило, околицю села.

Була друга година ночі, коли, знемагаючи від лютої дροжї, постукав до тітки Харитини.

— Тільки не запалюйте світла...

— Ой лишенько, ти ж увесь обмерз,— бідкалася тітка. — Знімай швидше одіж.

Того дня дізнався — полювали за ним. «А що як збити переслідувачів з толку?» — обмізковував на гарячій тітчиній черені дотепний варіант.

Притьмом накидав куценького листа, через сестру передав його в Кременчук надійному машиністові. Того листа, адресованого додому, машиніст мав опустити в поштовий ящик у Полтаві.

Не пройшло й тижня, як Фросина Іванівна одержала звістку від сина. Після загальних привітань і розпитувань були там і такі рядки: «Зараз я служу в німецьких зброй-

них силах, ближчим часом їду на фронт, щоб спокутувати свою вину».

Ліда, яку брат посвятив у свій плач, того ж дня понесла листа в сільську управу. Тихо постукала в двері фольксдойч Ольги. Ольга, що служила в німців за перекладачку, порпалася в паперах і, судячи з усього, була чимось стурбована. Коли Ліда запитала дозволу зайти, з видимою неохотою сказала:

— А-а, Ус, заходь...

Вона знала тут усіх, і всі знали її.

— Ну кажи, чого прийшла...

— Може, це й не до вас, а прямо до начальника поліції, — почала Ліда, — ми ось одержали листа від брата.

— Від якого брата?

— Від Василя...

— Як? — зметнулися Ольжині брови. — За ним же полює німецька жандармерія, за його голову обіцяно винагороду...

— А ви краще прочитайте листа, — спокійно сказала Ліда.

Ольга швидко пробігла очима аркушик в клітинку паперу, знизала плечима:

— Дивно! — І ще раз втупилася у дрібний почерк, наче намагалася щось вичитати поміж рядків. — А конверт де?

— У мене... — Ліда витягнула з кишені конверт, старанно розправила його на коліні і подала перекладачці.

Ольга не приховувала свого здивування: на конверті стояв полтавський штампель.

Ус, чие прізвище не сходило з уст поліцаїв, при одній згадці про якого божеволів Димченко, Ус, яким зацікавилися в крюківській жандармерії, — неймовірно!

Підвівшись з-за столу і тим самим даючи зрозуміти, що розмова закінчена, Ольга сухо сказала:

— Гарзд, я доповім начальнику поліції.

А в цей самий час Василь Ус разом з Петром Кравченком були аж у Таловій Балці: розшукували давнього Петрового приятеля Данила Жмака.

У селі було повно німців. Данило Жмак, широкогрудий, рум'янощокий чоловік, говорив сердито:

— Стягують гади силу на правий берег. Кажуться. Зовсім недавно спалили у нас дві хати — в Катерини Дудник та в Петра Стукопога. Тільки за те, що їхні діти ховалися від мобілізації.

Сиділи в приземкуватій, але просторій хаті і обідали. Данило точно знав, скільки німців та поліцаїв у селі і які військові частини пройшли тут за останні два тижні, кому можна довіряти...

— Молоді у вас багато? — запитав Ус.

— Молодь є, — сказав Данило, — от тільки з чого починати...

— З неї й починайте. З вивіренних, надійних людей. З бойової ініціативної групи...

Вони години півтори говорили з колишнім моряком, пообіцяли підтримку...

Ця поїздка допомогла глибше збагнути обстановку на фронті, що невблаганно наближався.

В Білецьківці їх розшукав Матюшенко.

— Василю, на тебе чекає один чоловік, назвався конохом. Хоче з тобою зустрітися. У якійсь нагальній справі, а в якій, не каже... Ждатиме в плавнях...

Про всяк випадок перезарядив браунінг.

Зустрілися за вербами. Конох, давно не голений, у перем'ятій одежі дядько, здивовано запитав:

— То це ти Овід?

— Я.

Недовірливо оглянув невисоку Усову постать, нерішуче переступив з ноги на ногу.

— Допоможи, чоловіче добрий. Оце жепемо коней аж з Решетилівки... Доладні коні, породисті. Жаль бере, як подумавеш, що дістануться німцям.

— Який ваш маршрут?
— Казали, на Чигирин, а тепер нібито на Олександрію.

— Це добре...

— Як то?

— Добре, кажу, що саме туди.

Прикинув — якщо повідомити кіровців, з якими, завдяки Валентину Солошину, налагодилися зв'язки, то вже завтра ті зможуть попередити партизанів Чорного лісу. А партизани щось придумують. Тим більше, що їм самим позаріз потрібні коні.

— Ви коли вирушаєте?

— Післязавтра.

— Гарзд. Спробуємо вам допомогти.

Через тиждень Солошин повідомив: решетилівські коні дісталися партизанам.

З ДОКУМЕНТІВ

Підпільній організації імені Кірова

Повідомляю Вас про те, що підпільна комуністична організація «Набат» листа, переданого тов. Жухраєм, одержала. П.К.О. «Набат» дякує Вам за листа і Ваші послуги і сподівається, що Ви, якщо й не передали нашого листа в штаб, то передасте. З Вашою більшовицькою допомогою ми будемо мати зв'язок з людьми Чорного лісу. Що ми маємо? Недавно тут на залізниці була велика аварія. На ліквідацію її наслідків були викликані люди з вагонного заводу. На перегоні Бурти — Крюків теж була аварія (розібрали колію). Іншим разом колія була розібрана, але аварія не відбулася, тому що обхідник помітив і ліквідував небезпеку. Кременчуцькі підприємства готуються до евакуації, а деякі вже готові.

Повідомляю Вас ось про що: тут зупинився евакуйований кінзавод. До мене прийшов один товариш, який су-

проводжує коней цього заводу. Сказав, що вони женуть більше ста коней (породисті, є кілька десятків сидел, військові повозки, 25 підвід з фуражем і продуктами). Він запитав мене, чи будуть вони їхати через Чорний ліс, щоб як-небудь цих коней передати партизанам. Я сказав йому, що будуть. Сказав, що за Чигирином їм траплятимуться червоні партизани.

Команда різношерста: є наші люди, а є ворожі. Люди ці без зброї. Їх супроводжують 2 німці і 1 голландець. Зброя — два пістолети і дві гвинтівки. Повинні вони були їхати через Новогеоргіївськ, Чигирин і т. д., але курс змінився.

14.X. о 4 год. дня вони виїхали на Олександрію, а звідти повинні їхати на Звенигородку. Навіщо я це пишу? Для того, щоб Ви знали і попередили Б.Г.

Що ми зараз робимо?

1. З труднощами, але дістаємо зброю.

2. Посівна в навколишніх селах іде непогано.

3. Люди від Німеччини ховаються, не їдуть.

Підпільна к.о. «Набат» передає ор. ім. Кірова вітання.

В. Овід¹.

СТОРІНКА ЮНОСТІ

Придніпровська весна своєрідна. І хоч Дніпро ще тільки збирається скресати, нарощує силу, щоб скинути з себе крижаний панцир, але вже почалася руйнівна робота, і не припиняється вона ні на хвилину. Ще дрімає лід у сніговій сорочці, а вже щось там у ньому не витримує, рветься з лунким тріском, обламається, і звук той чути аж на пустельних косогорах.

Весна починається з листяного лісу. Мовчать поля, ще

¹ Кіровоградський обласний партійний архів, ф. 429, оп. 3, од. зб. 56, стор. 19.

не певні своєї сили, а на голих стовбурах клепів, дубів та грабів уже вигрівасться кора, світлішає, пабирається життєдайною вологою, і сніг не витримує, відступає, утворюючи довкола дерев чорні кружала — оази життя. Ще день-два — і прокинеться земля, досить придивитися уважніше, щоб побачити, як вовтузяться там дрібні зимові комарикки, безкрилі й темні снігові блошки, дрібненькі черв'ячки.

Прилетить з теплого краю біла плиска, маленька непоказна пташка, ударить своїм довгим хвостом по кризі, і скресне Славутич, і понесе кригу униз за течією. Потемнішає небо, шурхотом крил наповниться повітря: полетять з південних річок на північ до місць гніздування качки, дикі гуси, чайки і безліч іншого птаства, що, подолавши безмір простору, повертається до рідного краю.

Але як слід земля прогріється тільки в травні. То пора ранніх квітів. Виберуться із землі зграйки пролісків, вигулькнуть зірочки гусячої цибульки, зацвіте медуниця, бузковим рясом причепуриться земля. Задерши голови, почнуть свою величальну весні невтомні солісти шпакки, сипонуть горохом милі зяблики, засвистять зеленушки, і, наслуховавшись усього того, задзвонить у лілові дзвіночки сон-трава.

Щоправда, Іван ніколи в житті не чув, як дзвонять квіти, але раз каже Галя, то так воно і є насправді.

Вони йдуть, побравшись за руки, сліпуче світить весняне сонце, і Галя першою помічає усміхнену жовту квітку. Сідає навпочіпки і обережно зриває її біля самого кореня.

— Правда ж, гарно пахне?

— Правда, — каже Іван, не зводячи з дівчини закоханих очей.

— Знаєш, як називається?

— Та хто ж того не знає — звичайна кульбаба...

— А ось і не вгадав. У кульбаби стебельце гладеньке, а в цієї ворсисте. Ось спробуй.

Хлопець роздивляється, пробує, помічає коричневу луску і відчуває оту ворсу.

— То ж бо й є,— сміється Галя.— Коли раптом ударить мороз, то квітка мовби зів'яне, а вранці знову оживе, воскресне... А називається вона — мати-й-мачуха.

Галя бере широку Іванову руку в свою маленьку і обережно водить його пальцем зверху по листку:

— Холодний чи теплий?

— Холодний.

— Тому й називається ласка мачухи. А тепер пробуй знизу... Ну як?

— Теплий, м'який.

— Бо ласка матері,— сміється Галя.

Фуфайчина на цій стовбурчиться, картата материнська хустка сповзла з голови, а в очах стільки світла, що його б вистачило на весь придніпровський край.

Вони йдуть понад заплавами, тут ще по-зимовому мертво: шелестить минулорічний комиш, червоніє шелюга, і тільки край берега місцями пробивається молода травичка.

З пагорба Старої Слободи, як на долоні, видно лівий берег Дніпра — сигари труб і силуети будинків. Це Кременчук.

— Знаєш, Ваню,— Галя вперше отак звертається до нього по імені, і це звучить хлопцеві як музика,— якось до війни ми зовсім не цінували того, що мали... Я не знаю, як точніше висловитися. Може, просто не вміли цінувати. І село, і оці стежки, і плавні, і навіть Дніпро були для нас такими звичайними, буденними. Ми якось не помічали цієї краси, а якщо й помічали, то не задумувалися над цим. Може, так і треба. Може, це і повинно бути таким же природним, як сон, як дихання. Адже людина дихає і ніколи про це не думає. Чому ж війна змусила глянути на все інакше, ніж ми дивилися вчора?

— Тому, що ні ти, ні я не зможемо назвати оце все нашим доти, доки тут лишатиметься хоч один фашист,

хоч один запроданець із цієї поліцейсько-жандармської на-
волочі...

— Твоя правда,— зітхає Галя,— і що вони тільки ви-
творяють! У Кременчуці, кажуть, сотнями розстрілюють
людей без суду і слідства, мордують стариків, жінок і ді-
тей. Навпроти нашого технікуму поставили публіцистичну і ві-
шають усіх, хто видасться їм підозрілим. Ти чув про кре-
менчуцький концтабір, створений на місці колишніх вій-
ськових казарм? Там — страшно подумати — щодоби гине
понад 300 чоловік. Особливою жорстокістю уславився
якийсь лікар Орлянд. Розповідають, він викликав нашого
солдата і звелів повикручувати йому пальці, а потім влас-
норучно виколов йому очі і розстріляв.

— Усіх не перевишають і не розстріляють. Є й там свої
люди. Чула про цімецького офіцера, якого укокошили се-
ред білого дня? А в Поштовому сквері, на місці, де стояв
колись пам'ятник, хтось прикріпив червоний прапор. Той
прапор бачили сотні людей. Та й наші хлопці на залізни-
ці не дрімать.

— Боюсь я за вас.— Галя зупиняється і дивиться на
Івана.

На пагорбі, неподалік від локомотива — геодезичний
пункт, такий собі гранітний обеліск, пошрамований куля-
ми та осколками снарядів. Стоїть як пам'ятник оборонцям
цього берега. Поставили його геодезисти з тим, щоб визна-
чати по ньому рівень води у Славутичі. А може, не тільки
для цього, хтосьна... Зберігся й напис про те, що рішенням
Ради народних комісарів він охороняється законом.

Іван читає напис вголос. Гуляють весняні вітри, діво-
чі пальці м'яко перебирають шовковисте волосся, що ви-
билося у хлопця з-під шапки...

— Поцілуй мене, чуєш?

Світе мій, чи ж багато потрібно людині для щастя!

ОПЕРАЦІЯ В СВЕРДЛІВЦІ

— Змінився, — прискіпливо оглянув гостя Петро Калиниченко, — схуд...
— Були б кості — м'ясо наросте, — засміявся Ус. — Не виженеш?

— Годилося б. По всіх усядах вештаєшся, а до мене рідко заглядаєш...

— Не ображайся, Петре, замотався останнім часом.

Вони були родаками: Калиниченко держав двоюрідну Усову сестру Катрю, зналися і дружили давно і тому чисто по-людськи раділи з цієї зустрічі.

Коли постало питання про організацію в Свиначо-Павлівці підпільної групи, Ус сам вибрав Калиниченка, знаючи його врівноважену і рішучу вдачу.

— Скільки в тебе людей?

— П'ятеро...

— На всіх можна покластися?

— Як на мене...

— Присягу прийняли?

— Кожен зокрема, як було погоджено...

— Ви тут як незалежна держава...

— Що правда, то не гріх...

У Свиначо-Павлівці, чи Свиначці, як частіше називали її білецьківці, налічувалося всього з півтора десятка дворів. Село було на відшибі, німці заявлялися сюди рідко: насторожувала близькість лісу і степу. З того, певна річ, сумувати не доводилося, хлопці у Свиначці прагнули живого діла, і Петро ледве стримував їх, щоб у справедливій своїй нетерплячці не сполохали ворога передчасно.

— Треба порадитись в одній справі. Як ти дивишся на те, щоб зробити вилазку у Свердлівку?

Петро здивовано підняв брови.

— Зараз усе розкажу. У Свердлівці є свої хлопці. Вони давно просять, щоб ми прийшли на поміч. Мова ось про що. Німці зігнали з навколишніх сіл понад двісті селян і

тримають їх у сараї, як у тюрмі. Годують абияк, обходяться з ними жорстоко і використовують їх на різних роботах. Як дармову робочу силу. Ми повинні допомогти нашим людям. Місцевим хлопцям робити це не під силу, а вам і карти в руки.

— Охорона?

— Два-три німчики з колишніх інтендантів. Сарай на ніч замикається. Інколи німці залишають його без нагляду.

Ус пройшовся по хаті.

— Діло путнє. І в разі успіху матиме широкий розголос. Це те, що нам треба. Тільки продумайте усе в деталях...

...В дорогу зібралися втрьох: Петро Калиниченко, Андрій Німець, Іван Іванович Кравченко. Вийшли, коли звечоріло. День був спекотний, і ще й зараз на хлопців напливала паморочлива задуха. Тільки коли вибралися на Лису гору, посвіжішало.

Свердловки дісталися швидко. Сарай стояв на белебні осторонь села, і Калиниченко подумав, що в разі успіху втікачам буде легко сховатися у ближньому лісі.

Залягли в приярку.

— Щось я нікого там не бачу, — сказав, напружуючи зір, Петро. — Може, чортів німець засів з іншого боку? Ану ти, Іване, зайди праворуч, а ти, Андрію, візьми ліворуч... Та будьте обережні...

Сам він лишився на місці і тепер до різи в очах вдивлявся в обдерті стіни сарая, що біліли латками колишньої мазки. Ні, з цього боку таки не було нікого, на дверях, перекритих штабою, — доведеться добре потрудитися, відзначив про себе, — виразно темнів замок. Підійшли хлопці.

— Ніде нікого, — пошепки сказав Іван.

— Глухо, — підтвердив Андрій...

— Тс-с... Ану слухайте... — Від сарая долітав приглушений гомін; люди там не спали.

— Дивно, — сказав Калиниченко, — невже вони кидають сарай напризволяще до ранку?

— Але ж сарай на штабі, — нагадав Андрій.

— Може, німці сидять в крайній хаті? — висловив припущення Кравченко.

Це було схоже на правду. Звідти сарай проглядався, як на долоні. З цього випливав невтішний висновок: як би вони не маскувалися, а все одно заховатися від тих вікон неможливо... Треба було на щось зважитись.

— Піду я, — сказав Кравченко, — а ви, в разі чого, прикрите...

Він витяг з-за пояса вкороченого ломика і подався навпроки. Сарай гудів, як вулик: було чутно, як перемовлялися люди.

Іван заклав ломик у скобу і з силою рвонув його на себе. Одвірок, мабуть, зовсім струхлявів, скоба разом із замком, дзенькнувши, упала до ніг. За дверима притихли. Тепер належало зробити найважче: вирвати штабу. Іван знову заклав ломик і наліг на нього всім тілом. Затріщали дошки, на голову рясно посипалася труха, але проклята штаба не піддавалася.

— Що він там возиться, — прошепотів Андрій.

Калиниченкові теж здалося, що промайнула ціла вічність, відколи Іван опинився біля сарая. Чи не вийшла там якась неув'язка?..

— Ну що ж, треба йти на підмогу. Ти дивися, Андрію...

З собою вони взяли тільки обріз і два пістолети.

— Аж упрів, — почув Петро уривчастий Іванів голос, — розхитав штабу, а витягти не можу. Ану давай удвох...

Упершись ногами в двері, потягнули ломика на себе. З протяжним голосним висвистом штаба подалася, різко скреготнув метал об метал, і в ту ж мить гримнув постріл.

— Wer ist das? ¹ — почувся зляканий, хрипкий спростання голос.

¹ Хто тут? (Нім.)

— Швидше, ну ще раз, — наліг Петро, і вони ледь не попадали: штаба відлетіла вбік. У сараї, очевидно, тільки й чекали цієї миті: двері з гуркотом розчинилися, і найсміливіші вискочили за поріг.

— Хлопці, тікайте хто куди! — крикнув Петро.

Темні постаті сипонули у піщані кучугури. За ними був рятівний ліс.

Знову заволав той самий голос, і Петро подумав, що німець, очевидно, один. Над головою тонко дзизнула куля.

— Шукай вітра в полі! — весело крикнув Іван, і майже одночасно вдарив Андріїв обріз.

Німець метнувся у вишняк. Андрій, зігнувшись, кинувся за ним.

— Назад! — крикнув Петро.

Десь нижче, в селі, прогрімili безладні постріли.

— Гайда, хлопці! — кинувся Петро у вибалок. Додому їх несло як на крiлах.

...Другого дня Калиниченко проснувся з особливим відчуттям вдало завершеної справи, яке робить людину майже щасливою. Той настрій не полишав Петра ні тоді, коли одягався, ні коли похашцем ковтав холодний сніданок, ні навіть пізніше, коли прийшов на громадський двір, де був за їздового. Привітався, насвистуючи запряг коней і поїхав у поле. По дорозі наздогнав Кузьму, товариша ще з парубоцьких літ.

— Ти куди? — запитав Кузьма.

— На тік по пшеницю...

— Ну то й мені туди...

Та й уродила ж яра! Удвох з Кузьмою накидали вони її прямо в безтарку, заслану брезентом, за одвічною селянською звичкою занурювали руки в зерно, пересипали його поміж пальців, радісно прицмокували:

— Не пшеничка — золото...

— Одно в одно...

— Давно такої не було...

Але чим швидше вони наближалися до села, тим радість ота пригасала все більше, доки й зовсім вивітрилася. Коні йшли повагом, із зусиллям тягнули вщерть налиту важким зерном безтарку. Коли до зарослого бур'яном провалля лишилося не більше п'ятдесяти метрів, Кузьма не витримав:

— Слухай, Петре, спини коней...

— Чого тобі? — сердито глянув через плече Калиниченко.

— Слухай, — Кузьма рішуче стрибнув з воза. — Невже оце золото та віддавати німчурі?

— Доведеться.

— Та хай вони подавляться. Давай висиплемо пшеничку де слід — і баста. Потім дамо знати людям. Спасибі скажуть...

— А що ти скажеш комірникові або Митьці Петрову?

Митька був у Свинарці найзапеклішим поліцаєм. У Петра давно вже свербіли на нього руки. Ще відтоді, коли той присікався за овес для коней. І все ж він не дав тоді вівса ані грама, хоча Митька з піною біля рота розмахував кулаками і погрожував розстрілом.

— Ет, біда біду перебуде...

— Ну коли так, давай. Н-но!

По глинястому схилу повернули ліворуч, обігнули глибкий, розмитий водою яр і спинилися біля густих заростей бур'яну.

— Отут і висиплемо...

Петро накинув віжки на кущ глоду і трохи потоптався на тому місці, куди, за його розрахунком, мала висипатися пшениця.

— То що — підважимо?

Безтарка заскрипіла і важко завалилася на один бік. Золота хвиля дорідного зерна хлюпнула в бур'яни.

Ім довелося добре поморочитися, поки пощастило поставити безтарку знову на колеса, розвернутися і вибратися на дорогу.

— Петре, ти чув, що кажуть люди?.. — Кузьма вмовився поруч з Калиниченком, звів ноги з безтарки, і по всьому відчувалося, що настрої у нього поліпшилися. — Буцїмто і в нас об'явилися партизани. Подейкують, цієї ночі у Свердловівці воли визволили наших людей.

Калиниченко ледь не розреготався:

— А що: все може бути. Партизани жартувати не люблять.

А сам подумав — та й пивідко ж пішов розголос про їхню вилазку. Світла голова у Василя — далеко бачить.

— І всім пощастило втекти? — поцікавився павмисне байдуже.

— Кажуть, усім до єдиного. Сполохилися німці, давай шукати. Поткнулися до лісу — та й назад. А раптом там партизанська засада?

Калиниченко натягнув віжки:

— Частіше їх, гадів, колошкати треба. Частіше...

Мабуть, не випадково при самому в'їзді до села дорогу їм перебіг чорний кіт: перший, хто їм здибався, як па гріх, був староста Олійник. Заглянув у безтарку:

— Де пшениця? Куди випустили зерно?

Він так і сказав — випустили, а не висипали, бо давно наловчилися хлопці в Свинарці випускати збіжжя крізь днища возів. Висмикнуть дошку і летється пшеничка, як із ковша.

— Та знаєте ви, чим оце пахне? У німців...

— Чи не пішов би ти із своїми німцями!.. — гаркнув Кузьма. — Чув, що зробили партизани у Свердловівці? Станеш у людей поперек дороги — повісять вони тебе на сухий гілляці. Сам знаєш — наші не за горами.

— Хіба ж я кат який, чи що, — присмирнів Олійник, — та тільки ж і мене беруть за горло.

— Отож і побережи його від вірьовки, — порадив Кузьма і вйокнув на коней.

Через два тижні групі Калиниченка вдалося відбити у німців череду, яку мали відправити на Крюків. Поліція,

що відстрілювався, пристрелили. Корів розігнали. Чимало з них потім дісталися селянам навколишніх сіл.

Того ж вечора до Калиниченка приплентався Митька.

«Невже довідався?» — тьохнуло в Петра серце.

Та в Митьки було на меті інше:

— Ти знаєш цього чоловіка?

З фотографії на Калиниченка дивилися вдумливі очі Василя Уса.

— Вперше бачу...

— Шкода, — пошкріб потилицю Митька. — Могли б на цьому добряче заробити. — І додав: — Німці обіцяють за його голову двадцять п'ять тисяч марок!

— Мало! — з притиском сказав Петро.

— Н-ну? — вирячився Митька.

— За таку голову мало!

ЛЮДОЛОВИ

Починалося це так. Запруджений натовпом вигін перед сільською управою сколихнувся, угорі, де стовбичив гурт поліцаїв, стався якийсь рух, і двері розчинилися, виплюнувши високим, як щогла, унтером. У супроводі начальника поліції Димченка і перекладачки Ольги він опустився рипучими дерев'яними східцями до принищеного натовпу.

Щуцмани заметушилися і, невлад викидаючи ногу, церемоніально пройшли вздовж управи, що було виявом особливої честі представникові окупаційної комендатури. Збеку цей марш вайлуватих, одягнутих у що бог послав скороспечених охоронців порядку мав такий комічний вигляд, що хтось у юрбі голосно пирснув. Але Димченко люто зиркнув у той бік, і знову запала тиша, навіть чути було шелест наперу в руках фольксдойч Ольги.

Поліцаї розбилися на дві групи і завмерли по обидва боки ганку, гордовито задерши голови, свідомі важливої врочистості моменту.

Ліда Ус і Валя Хорольська стояли, побравшись за руки, затиснуті десь у третьому ряду.

Звуки незрозумілої мови з таким поспіхом вилітали з унтерської гортані, що фольксдойч Ольга ледве встигала перекладати.

Унтер виявив дивовижну ерудицію, як для свого скромного звання, і вражаючу обізнаність щодо подій на фронті. Він був дуже високої думки про доблесні німецькі війська, які демонструють перед усім світом чудеса-звитяги і героїзму. Звичайно, війна, як це не прикро, ще триває, більшовики, незважаючи на свою приреченість, чинять запеклий опір. І тому Дойчланд потребує робочої сили, щоб швидше завершити воєнну кампанію. Буде розумно і благородно, якщо вся фізично здорова молодь села використає надану їй щасливу можливість поїхати на благословенну німецьку землю...

Білецьківці, які чули десятки подібних декламацій і досі не дуже дослухалися вишуканої промови представника комендатури, при тих останніх словах помітно збентежилися і тільки зараз зрозуміли, що їх підло ошукано: поліцаї вже загородили усі виходи. Випускали тільки старих і немічних та ще тих, хто був з малими дітьми. Над вигоном зчинився лемент. Матері припадали до синів, бабусі до онуків.

— Не дрейф, дівчата, — підморгнув Васько Хорольський Ліди і Валі. — Може, ще вдасться вислизнути, а поки що постарайтесь обійти отого свинопаса, — кивнув на Тимошку Гачка.

— А ти ж як?

— Був і нема, — скорчив гримасу Васько і за хвилю загубився в натовпі.

Обійти Гачка не пощастило: він ухопив Ліду за руку:

— Е ні, красуні, цей номер не пройде...

— Дядьку Тимофію, пустіть, — попросилася Ліда, — дайте хоч з матерями попрощатися. А то й не знатимуть, що з нами.

— Нічого, узнають, — сам скажу.

Чи заносили їх у список, як інших, того ні Ліда, ні Валя не знали. Зате добре запам'ятали, як гнали їх скопом вулицею рідного села до станції Бурти, де й заохали як худобу у товарняк. Тут була молодь не тільки з Білецьківки, а й з ближніх сіл — Свинаро-Павлівки, Маламівки, Свєрдлівки, Браїлівки, навіть з Павлиша та Олександрії.

У Крюкові простояли цілих три доби. Переїхавши міст через Дніпро, знову застряли на кілька днів. У Кременчуці юнаків і дівчат загнали у просторий, оточений високим муром двір. Розбивши на групи, молодь по черзі ввдили за ворота в приміщення колишньої заводської поліклініки на медогляд: рейху потрібні були тільки здорові люди.

Комісія складалася з підстаркуватого рябого німця, перекладачки та моложавої, років сорока, медсестри, чиї очі з відвертим співчуттям стежили за кожним, кого вводили до кабінету.

Коли Ліда переступила поріг, їй звеліли роздягнутися.

— Як? Зовсім? — не зрозуміла Ліда і зацарілася.

Видно, це питання задавали тут не вперше: рябий німець розсердився — «шнель, шнель!» — і рвонув блаженське Лідинє платтячко. Воно затріщало, але Ліда, крутнувшись, висмикнула його з рук німця, ступила крок назад і сама скинула його через голову.

Її про щось запитували, вона механічно відповідала, хотілося закричати на весь голос, щоб швидше закінчилася оця принизлива процедура.

Мабуть, Валя пережила те саме: була заплакана і мовчазна.

Коли їх знову випхали у двір, дівчата кинулися одна до одної.

Хтозна, як би склалася їхня подальша доля, коли б не щасливий випадок. Та ще й не один, а цілих два.

Десь пополудні ворота розчинилися, і німець-охоронник поманив пальцем дівчат:

— Ком, ком!

Вивів Ліду і Валю з двору і передав наглядачеві. Той буркнув:

— Наказано принести плиту. Ось ви за нею й підете. Навіщо? А то вже не ваше діло...

Він повів їх Першотравневою вулицею аж до базару, по дорозі до них приєдналися ще кілька дівчат з тих, що потрапили під облаву, і вся процесія завершила на вулицю Бутиріна.

Далі потрапили в провулок, раніше він називався Поштовим, здається, колись там був гараж, а тепер розміщалась якась кустарна артіль. Тут було людно, чулися скрегіт металу і стукіт молотків. Охоронник, що супроводжував Ліду і Валю, недбало ткнув ногою у купу металолому:

— Ось тут і вибирайте плиту, яка краща. І ждіть мене на місці, бо, окрім вас, маю ще клопіт.

— Валюшко, глянь! — Ліда шарпнула подружку за рукав. — Дмитро Іванович! Матюшенко!

Валя здригнулась, а він уже йшов прямо на них — байдужий, суворий.

Коли порівнявся з ними, сказав:

— Дівчата, я вас не знаю, ви мене теж. Ідіть за мною...

— Пішли, — першою отямилася Ліда.

Ще не вірячи в можливість порятунку, вони обережно петляли поміж відрами, верстатами, купами мотлоху, обминали якихось людей, що голосно сперечалися.

На них ніхто не звертав уваги, і вони прискорили крок. Примітний, витертий на ліктях піджак Дмитра Івановича маячив попереду, і дівчата ішли прямо за ним. Тепер їм траплялися бочки з гасом, гори металевої стружки, якусь хвилину ішли напівтемним коридором, а коли вийшли з нього, не відразу збагнули, що опинилися на Пушкінській.

— Тепер, дівчатка, — пролунав знайомий голос, — ідіть на залізницю, та подалі від вашого табору. Оці пов'язки вам слугуватимуть за документ і навіть за перепустку через Дніпро...

І Дмитро Іванович, прихилившись до стіни, швидко перев'язав спочатку Ліду, потім Валю:

— Та швидше, поки за вами не кинулись.

Дівчата спочатку побігли, але тут же і спинилися: так їх перший-ліпший зустрічний запідозрив.

Дмитро Матюшенко був свій, білецьківський чоловік, хоч давно працював у Кременчуці. Щосуботи він приїздив у село до матері, коли сам, а коли з дружиною та дітьми.

Уже скочивши на підніжку пасажирського поїзда, дівчата роздивилися свої пов'язки. На білій тканині тулилися одна до одної великі чорні літери — deutsch. Щоб заплутати сліди, вирішили зійти в Користівці, а вже звідти добиратися додому. Коли переїхали міст через Дніпро, повз них прогуркотів товарняк. І не знали дівчата, що то людолови повезли чергову партію невільників. І поміж них — хто б міг подумати — Васька Хорольського.

Взяли його рано вдосвіта. З точки зору Васька, то межувало з нечуваним нахабством — підняти людину з постелі, коли вона додивляється найсолодші сни.

— Ага, попався. — Касатюнок схопив хлопця за комір сорочки, трусонув раз і вдруге. Васько розтулив спершу одне око, потім друге, зустрівся з пронизливим поглядом і, гадаючи, що це йому сниться, виразно проказав:

— Згинь, маро!

Важкий ляпас по щоці перекопав, що це таки прикра реальність, а не сон, і Васько, в самих трусах відскочивши до підвіконня, схопив вазон:

— Не бийтеся, бо, їй-богу, кину...

Поліцай було рвонувся до хлопця, але Пелагія Іванівна заступила йому дорогу, широко розкинувши руки, мов квочка, що рятує курчат від шуліки.

Як не пильнував за Васьком Касатьонок, а прогледів, коли той разом із буханцем хліба прихопив ножівку і вкрутку.

Легенько відсторонюючи заплакану матір, що, як і всі матері на світі у час розлуки, припала до синових грудей, він сказав навмисне голосно, щоб почув Касатьонок:

— Не плачте, мамо. Я все одно повернуся.

Тепер, коли так необачно дався в руки Касатьонка, як піколи вірив, що обов'язково втече, бо не зробили для нього, Васька, на світі ще таких ґрат і не поставили таких мурів, крізь які він не зміг би вислизнути на волю.

Навіть німецькі кулемети біля тамбурів не похитнули його твердого переконання. Та коли сусід Микола, що йшов з ним у парі від самого села, штовхнув під бік, поглядом вказуючи на німців-конвоїрів з вівчарками, Васько дещо розгубився — з такими собацюгами йому ще не доводилося мати справу.

Вони їхали вже другий день, втім, більше стояли, ніж їхали.

— Пора, остогидло, — сказав Васько, — треба щось придумати.

Втім, рішучість хлопців трохи похитнулася відтоді, як німці розстріляли втікача. Власне, він ще й не тікав — тільки необачно розчинив двері вагона, і його тут же зняв охоронник, що стояв на мосту. Тіло хлопця важко вдарилося об металеві поручні. Потім у вагоні поповзла чутка, що напівживого юнака німці скинули у Дніпро.

...Було за північ, коли Васько обережно поторгав двері. Вони не піддавалися. Тоді він розв'язав вузлика, вийняв ножівку, обережно просунув її в примічену ще вдець дірку і, навалившись на двері лівим плечем, аби не так гримкотіли, почав пиляти. Микола стояв на варті біля кондукторського купе і з острахом позирав на німця-конвоїра, що, скорчившись, спав як убитий.

Васько не зразу намадав клятву металеву заціпку.

А намацавши, натиснув раз і вдруге, піддав плечем, щось там клацнуло, і двері розчинилися.

Першої миті їх оглушив гуркіт коліс.

Поїзд ішов під гору: колеса вистукували лівніше, ніж звичайно. Десь далеко спалахували заграви. Не роздумуючи, Васько стрибнув. За ним — Микола.

Кругом був степ, рівнинний південний степ в гайках та перелісках. Васько обтрусився, заклав два пальці в рот і свиснув так гучно, як умів свистіти тільки він.

— Аг-г-е-й! — Йому назустріч уже біг Микола.

— Вперед! — тоном старшого сказав Васько. — Топаєм на Таборище.

ЗЕМЛЯНКА В БАБЕНКОВІЙ

Від Лемешівки до Бабенкової — далеченько. Ішли втрійох — Ус і сестри Чорновол. У кошику, що його прихопили з собою, лежали обойми патронів, кулеметні диски, ножиці для перерізування дроту, чисті бланки посвідчень.

Землянку у Бабенковій, ліскові за селом, викопали за розпорядженням підпільного комітету тоді, коли почастішали поліцейсько-жандармські облави і набатівці змушені були переховуватися. Вона правила підпільникам за склад, сховище і водночас за своєрідний штаб організації.

...Сестри Чорновол виїхали з Білецьківки ще у 1929 році. Коли почалася війна, евакуюватися в глиб країни з Житомира, де жили і навчалися, не пощастило, і одного лізнього вечора сестри прибилися в Павлиш до бабусі, яка й дала онукам притулок. По переїзді в Білецьківку дівчата усаїтнілися. Витягнув сестер на вулицю Іван Лагно. Якось увечері він з'явився у них у дворі зі своєю трирядкою і впкварив під самими вікнами щось відчайдушно веселе.

Сестер мов з катапульти викинуло надвір, вони здивовано розглядали низькорослого гармоніста у хвацько збитому на потилицю кашкеті. А Іван, ніскільки не образившись на оті безцеремонні оглядини, з придихом погасив гармошку і сказав, наче вони бачилися тільки вчора:

— То ми ждемо вас на вулиці...

— Хто це — ми? — поцікавилася Ліда.

— Хлопці та дівчата, — знизав плечима Іван.

— А ви ж хто? — Ліда ледве стримувала сміх, такий смішний був цей хлопчина.

— Іван Лагно, — стримано сказав Іван, і це прозвучало так, як могло б прозвучати Ганнібал, Олександр Македонський, Бонапарт...

— По-моєму, з нього міг би вийти пречудовий клоун, — зауважила Шура, коли гармоніст причинив за собою хвіртку, — тільки циркового манежу й не вистачало...

— Ти неправа, — заперечила Ліда, — на мій погляд, він веселий і щирий хлопець. А ми й справді живемо як черниці.

І вони таки пішли на вулицю того вечора. І найбільше потрясло міських дівчат на отій чудній гулянці те, що вперше за довгі місяці окупації вони почули там не тільки рідну українську пісню, а й «Трех танкистов», «Катюшу», «Летит советский самолет»...

— Але ж які молодці, — захоплено говорила Ліда, — хороші, веселі і, головне, свої, розумієш, на всі сто процентів свої люди. Нам треба з ними обов'язково подружитися.

І вони подружилися. Спершу з Лідой Ус і Галею Різник, а пізніше з Валею Хорольською.

Особливо сподобалася сестрам Ліда Ус. Колишні студентки Житомирського педінституту, які ще з шкільних літ обожнювали художню самодіяльність, грали в «Безталанний», співали в інститутському хорі, залучили подругу у драмгурток, що його за завданням підпільного комітету «Набату» організували при клубі на Лемешівці.

Вони часто писали разом листівки, і Ліда Чорновол вносила в тексти свої поправки, що незмінно поліпшували фразу, робили її цілеспрямованішою, бойовитішою.

Робота в організації, пов'язана з постійною небезпекою, навчила дівчат пильності і зібраності, наповнила їхнє життя благородним напруженням боротьби.

...Уже пройшли майже половину шляху, як з-за пагорба стрімко викотив цундап.

— Ой, влипли! — злякано прошепотіла Шура.

Оглупивши їх ревом мотора, цундап різко загальмував. Плечистий есесівець підозріло — чи то тільки здалося всім трьом? — поглянув на кошика, потім на дівчат і щось залопотів, показуючи рукою вперед.

— Ми не розуміємо, — із зусиллям пригадуючи німецькі слова, що їх колись учила в школі, сказала Шура.

Есесівець нетерпляче змахнув рукою і рвонув з місця.

— Пронесло-о! — голосно проспівала Ліда, а Ус полегшено зітхнув.

Вони тільки зараз усвідомили небезпеку цієї безглуздої зустрічі.

Підійшли до залізничного котлована і тунелем вибралися на той бік дороги. Звідси ярком до Бабенкової було зовсім близько. Шуміла ковила, кущилася цупка чаполоч. Прямо з-під ніг у дівчат випурхнула посмітюха, і вони злякано сахнулися, а та відлетіла на кілька кроків і знову сіла, здивовано позираючи гострою цяточкою ока.

Для Ліди і Шури, що вже відвикли від села, все це було повторним відкриттям призабутих кольорів, запахів, звуків.

У Бабенковій на них уже чекали Федосій Матюшенко, Кравченки — Петро та Іван, обидва Лагни, Василь Хорольський і ще кілька хлопців, яких дівчата не знали. Була тут і Галя Різник.

Хлопці чистили зброю, Василь Хорольський орудував німецькою саперною лопаткою: конав ще один потаємний

схрон для патронів, гвинтівок та кулеметних дисків, що їх пазносили за останні дні. Предметом особливих Васькових гордощів була кавалерійська шапка, яку йому пощастило десь роздобути. Щоправда, вона могла знадобитися хіба що на те, аби рубати нею в березі шепюгу та очерет. Так твердив Іван Кравченко, на що Васько огризався — не для вас приніс, а для Золотова. Золотова знали всі. Був він із військовополонених, служив колись у кавалерії, а тепер жив у селі, перебиваючись дрібною, найчастіше шевською роботою. Ус мав щодо нього далекосяжні плани.

Землянка в Бабенковій була широка, простора, в ній вільно могли розташуватися кілька чоловік, вхід добре замаскований. Проте всіх вмістити вона все-таки не могла, а тому посідали просто неба.

Ус розповів про обстановку на фронті, зачитав тексти нових листівок, радив ще активніше збирати зброю. Зустрічатися часто не випадало: люди працювали не тільки в громадському дворі в Білецьківці, а й на Буртах, у Крюкові і Кременчуці. Тут же й домовилися про наступну зустріч у клубі.

Лемешівський клуб був єдиним місцем, де білецьківська молодь могла збиратися легально. Німці і поліцаї не надавали значення отим вечірнім зібранням юнаків і дівчат. Дехто з них, як-от Тимошка Гачок, інколи й сам виповзав на вогник.

У клубі завжди можна було обмінятися необхідною інформацією, скоординувати дії, розв'язати нагальну справу чи й просто перекинутися словом. Щоб якось узаконити оті зібрання і не сполохати нікого з властей, підпільний комітет вирішив створити драматичний гурток. Для репертуару добирали найчастіше старі українські п'єси.

Того вечора Ліда Чорновол прийшла раніше від інших. Біля входу до клубу стояли Сухорук, Касатюнок і Тимошка. У клуб пропускали всіх, але звідти — нікого. Мабуть, знову облава на Уса, зметнувала Ліда. Необхідно його попередити, але як?

З хвилини на хвилину мали підійти свої «поліцаї» — Валя Солошин та Іван Іванович Кравченко. Але їх чомусь не було. Невже щось сталося? Ліда пробралася через двері за сценою і вийшла на вулицю. Та тільки-но ступила на дорогу, як пролунав сердитий окрик:

— Ти куди?

Кричав Сухорук.

— Я зараз, — зупинилася дівчина.

І тут її назвали по імені. Ліда обернулася і очам своїм не повірила: прямо на неї, як завжди розвальцем, ішов Льонька Білаш, перший білецьківський зальотник.

— Здрастуй, — розплився в усмішці Льонька.

— Ти невинуватий, — засміялася Ліда і підхопила Льоньку під руку. Озирнувшись на Сухорука, що підозріло дивився на них, швидко потягла хлопця за хату. Тепер поліцаї їх не міг бачити.

— Льоню, ти з роботи?

— Звідти, — підтвердив Білаш.

— То тобі треба переодягнутися, — не зморгнувши оком, сказала Ліда, — ти ж прийдеш, звичайно, до клубу? Сьогодні у нас репетиція.

— Ну коли найкраща дівчина запрошує... — схилився в галантному поклоні Білаш.

— Іди вже, іди — підштовхнула його Ліда, ледве стримуючись, щоб не засміятися.

Виждавши, поки Льонька відійшов подалі, Ліда чимдуж кинулася у городи, а звідти на косогір. Піде — ані душі. Певже дівчата з Усом пішли іншим шляхом? А може, його вже попередили?

— Ти де була? — запитав Сухорук, коли вона повернулася.

— Де була, там уже немає, — з досадою усвідомлюючи, що всі її зусилля марні, огризнулася Ліда. І з викликом додала: — Проводила свого хлопця. А зараз поспішаю на репетицію...

— Кінець твоїм репетиціям, — сказав Сухорук. — Підеш зі мною.

І, широко ступаючи, подався стежкою на Новоселівку. Схопили Уса? Вистежили «Набат»? І куди він її веде?

Не знала, що й думати. Ось і Кошолкове. Ворота колишньої промартілі знесені, огорожі як не було, приміщення чорніє вибитими вікнами.

Звернули у вуличку. Біля липіївської хати Сухорук пропустив дівчину вперед:

— Іди...

Знайомі шовковиці, довгий сарай.

Ліда губилася в здогадах — навіщо він сюди її привів? У хаті нікого не було.

— Сиди і жди, — сказав Сухорук. — Я зараз прийду.

Лишившись одна, почала роздивлятися. Звичайна сільська хата, яких багато. Широкий стіл, ослони, кілька стільців, у кутку мисник, що проглядав з-за квітчастої завіски, пучки безсмертника та минулорічної калини біля ікони в широкій темно-вишневій рамі. На стінах фотографії. Василь, а поряд Ліда. А це малеча — Ніна, Микола...

Поки вона роздивлялася, Сухорук повернувся з Фросиною Іванівною. Налякана жінка побіліла на виду, погляд збентежено перебігав з Ліді на поліцаю. Останнім часом вона зовсім змучилася в тривозі за сина.

— То де Василь? Відповідайте обидві...

«Ось воно що», — подумала Ліда.

— А хто ж його знає, — тихо відказала Фросина Іванівна. — Вам видніше, як мені...

— Коли він востаннє був дома?

— Давно, дуже давно...

Влучивши момент, Ліда запитально глянула на хазяйку. Це мало означати — Василь тут? Фросина Іванівна відповіла їх теж самими очима — ні, його немає.

Сухорук біснувався як на погибель. Він кілька разів замірявся на Фросину Іванівну і Лиду, але вдарити чомусь не посмів. Може, побоювався Усової помсти? Тією ж доро-

гою привів дівчину назад у клуб. Не прочахлим від люті голосом повідомив, що Чорновол заарештована і спілкуватися з нею забороняється.

— Що сталося, Лідо? — пошепки запитала Галя Різник, коли поліцай вийшов.

— Сама не знаю. Шукає Уса, казиться. Його попередили?

Галя кивнула і тим піби камінь зняла з Лідиної душі.

Сухорук повернувся з Тимошкою.

— Догралася, голубонько? — сяяв Тимошка. — Нічого, скоро розв'яжеш язичка...

Він майже виволік з гурту принишклих дівчат і хлопців Ліду Ус і поставив поряд:

— Пішли! І щоб між собою ні слова...

Привели їх у поліцію. Коли двері відчинилися, Ліда Ус ледве не впала, спіткнувшись об чийсь витягнуті в п'яній ноги. «Чи не Василь», — промайнула думка. Та коли засвітили лампу, обидві з полегшенням зітхнули — то дрімав п'яний черговий.

Допитували їх нарізно, та цікавились одним — місцезнаходженням Уса. Дівчата так гаряче запевняли, що вони того не знають, що їм, здається, повірили і відпустили. Тільки згодом довідалися: виручили їх Валентин Солошин та Іван Іванович Кравченко.

БІЛЕЦЬКІВСЬКІ ВЕЧОРНИЦІ

Івана Лагна, як і Федосія Матюшенка, командировав на залізницю підпільний комітет «Шабату».

З посвідченням «ранжира» і нарукавною пов'язкою Іван почувався впевнено і незалежно. А при потребі клявся і божився так щиросердо, ляскав себе долонями по колінах з таким обуренням, що незмінний черговий по станції — білявий німець, дивлячись на оті бурхливі вияви почуттів, тільки поблажливо усміхався:

— Гут, Йоганн, гут, — і дружньо плескав Івана по плечу...

Якось до станції підійшов товарняк, набитий молоддю, мобілізованою в Німеччину. Чулися прокляття і крики. Прямо на Івана вздовж вагонів важко бігла немолода жінка.

— Ви куди? — зупинив її Лагно. — Сюди близько не дозволяється. Будуть стріляти.

— Ой, краще б вони мене застрелили, синку, — так і залилася жінка слізьми.

— Що сталося?

— Дочку мою одиначку забрали окаянні. Вже ж я їх просила, молила — не допомогло...

— Їх допросишся, — поспівчував Іван. — Недарма мовиться: як вовка просити, краще його зразу вбити.

На дверях одного з вагонів дошка ледве трималася. Зухвала думка прийшла Іванові в голову. Він швидко вправся з дошкою і поторгав двері. На нього з недовір'ям і водночас надією втупилися десятки дівочих поглядів.

— Слухайте мене, дівчата, — сказав Іван. — Двері ваші хай будуть причинені для годиться. Коли поїзд стихуватиме хід, не тушуйтеся — спробуйте вистрибнути. Та не зволікайте, поки німці не помітили, що вагон не битий...

— Яка це станція?

— Крюків...

— Довго ми тут стоятимемо?

Не встиг відповісти, як поїзд рушив.

— Дівчата, не дрейф! — крикнув Іван і скочив униз. Попливли вагони, заокотіли, набираючи швидкість, колеса.

Якийсь час Іван дивився услід поїзду, а тоді люто сплюнув, що завжди було в нього ознакою великої душевної схвилюваності.

Того дня він сипав пісок у букси і штиряв швайкою в гуму рукавів з особливою злістю. В кінці зміни йому

пощастило переплутати маршрутні листи аж на двох ешелонах. Але навіть це не принесло полегкості.

Додому він добирався з Матюшенком.

Не раз у парі з Федосієм розчохлавали німецькі гармати, вливали в дула розчин вапна, обривали телефонні драти на перегоні Бурти — Крюків.

— Ти, Федосію, — сказав Іван, — чоловік бувалий. Є в Білецьківці одна дівчина, ти її добре знаєш, славна, я тобі скажу, дівчина... Так ось я тут їй децю накидав.

Матюшенко з подивом глянув на зніяковілого напарника. Іван пом'явся, справляючись із хвилюванням, витяг з кишені якийсь папірець.

— То послухай:

Тобі на пам'ять, друг мій Ліда,
Я хочу децю написати,
Бо бач, життя таке настало,
Не можу більше я мовчати.
Там неьку німці розстріляли,
Лишилось п'ятеро хлоп'ят,
Дівчаток звірі пов'язали
І роблять з ними що хочуть.
Там батька з сином у гестапо
Волочать нелюди страшні,
Вдовину хату підпалили,
Палають дітки у вогні.
Живий той син, ти чуєш, Лідо,
Він умирав і воскресав,
Плював гестапівцям у вічі,
«Набату» руки простягав!
То ж хай гуде «Набат» Росії
За батька, матір, за дітей,
За свіжі рани Батьківщини,
За всіх нескорених людей.
Бо не померли син із батьком.
Живі Москва і Ленінград,
Живий, навіки невмирущий
Комуністичний наш «Набат»!

Витер спітніле чоло і, чекаючи присуду, глянув на друга.

— У кого це ти списав? — запитав Матюшенко.

— Отакої, — образився Іван, — за моє жито ще й мене бито.

— Сила! — сказав Федосій. І повторив глухуватим баском:

Живий, навіки немирущий
Комуністичний наш «Набат»!

Іван розцвів від тієї похвали, як троянда. І став знову тим самим Іваном Лагном, без якого не могла обійтися в Білецьківці жодна гулянка. І річ не в тім, що він грав на гармошці. Були в селі й інші гармоністи — Коля Гончар, Валентин Солошин, Петро Височин, але Івана любили, мабуть, найбільше за веселу вдачу, за витівки й жарти, за доброзичливість. Уже сама поява його на гулянці, на топаного, незмінно бадьорого, усміхненого, викликала пошавлення.

Іван довго вмощувався, притискував до грудей свою пошарпану трирядку, перебігав, розминаючи пальці, по клавішах і молодцювато скидав русявим чубом. А тоді припадав до гармошки щокую, ніби дослухався її співучого голосу.

І вже за хвилину здавалося, що мелодія всіма знаного вальсу «На сопках Маньчжурії» народжується сама по собі, без найменших зусиль гармоніста, а то й поза його волю, пливе широко і вільно, пронизує терпкою печаллю за солдатами, що полягли на отих піколи не бачених таємничих сопках.

Дівчата, підхоплені галантними кавалерами, охоче йшли до танцю. Та ось Іван уже відірвався від клавішів, широко розтягнув міхи:

А місяця вересня
Випала пороша,
А дід бабу полюбив,
Бо баба хороша.

Голос у нього був низький, хрипливатий.

З цього, власне, й починалася справжня гуляпка. Хтось із хлопців, узявшись в боки і хвацько збивши набакир кашкета, пускався навприсядки, а за ним уже йшли інші, викидаючи такі колінця, що небові було жарко.

А Панас свині пас,
А Маруся бички,
Постривай, не тікай —
Куплю черевички...

Васько Хорольський закладав два пальці в рот, надував щоки, і пронизливий свист сягав аж Старої Слободи.

Іван обривав мелодію, переводив подих і обпікав карим розсміхом бешкетливих очей:

— То оце я йду вночі понад став, аж там вовків повен став, я присів, а їх сім, я вкляк, а їх п'ять, я стою, стою — цілий день, а то в воді чорний пеня.

— Ет, зачекай, Іване, — халав гармоніста за руку Петро Кравченко, — ти краще розкажи, як на полювання ходив.

— А чого там розказувати, — розводив руками Іван, — як стрельнув у качку — так і вбив. Але ж ідолове пір'я полетіло і м'ясо занесло...

— Га-га-га, — хором гримали хлопці, заглушуючи стриманий смішок дівчат, — не пощастило тобі.

— Атож, не пощастило, — охоче погоджувався хлопець і скрушно хитав головою, — вийшло точнісінько так, як у тієї баби Кулини.

— А як же в неї вийшло, розкажи, — передчуваючи чергову витівку, приставали парубки.

— Отак і вийшло... Питаю в неї вчора, — скільки ви, бабо, піймали горобців? Оце тільки одного піймаю, каже, та ще дев'ять зостанеться, то й буде аж десять.

— Го-го-го, — аж вигупували, захлинаючись, парубоцькі голоси, — оце так піймала, ну й дає.

Про підпільну організацію довідався Іван від молодшого брата Василя. Довго з почуттям незаслуженої образи

згадував той день. Мабуть, його так вважали пустомелом. Хлопці, що приходили до брата, вели себе досить дивно: тільки-но Іван з'являвся в їхньому товаристві, як будь-які розмови припинялися. Василь кудись часто відлучався, на розпитування щось невиразно бубонів під ніс, а більше відмовчувався. Та Івана провести було непросто: він так застав молодшого брата на гарячому, коли той вовтузився з німецькою гвинтівкою.

— Ага, голубчику, — сказав Іван, — піймався.

Василь огризнувся.

— Та ти не кип'ятись, — з сумом у голосі сказав Іван. — Давно бачу — криєшся від мене. Що ж, давай так і далі.

Він з хвилину постояв і круто повернув до хати.

— Зажди! — зашарілося кругле обличчя молодшого брата. — А на тебе можна покластися?

— Отакої! — отетерів Іван. — Звісно, не можна. Я ж не твій брат, а якийсь поліцаюка останній...

— Бачиш, це таке діло, що брат не брат і сват не сват, — суворо мовив Василь, — ти краще скажи — язика за зубами держати зумієш?

— Зумію, — проймаючись урочистістю моменту, сказав Іван.

— Ну, то слухай, що я тобі зараз казатиму. Пам'ятаєш, як мене взяла поліція, а я втік з дороги?

— Ну?

— Забилися ми тоді в Знам'янку з одним хлопцем до бабусі. Пересиділи кілька днів і пішака — на Білецьківку. Більше місяця ховались в озерах та болотах. Одного разу й наткнулися в плавнях на липіївського Василя і Кравченка Івана. Ми спершу ні в сих пі в тих, а тоді призналися — втекли з дороги, переховуємось, щоб не забрали вдруге. Погломоніли вони з нами, Ус і каже: «Чимчикуйте, хлоп'ята, прямо на Кременчук, на біржу праці. Ми вас там знайдемо і прилучимо до діла». А до якого — не сказав. На прощання звелів підтримувати зв'язок з Валенти-

пою Хорольською і Петром Кравченком. Ну, як ти знаєш, ми так і зробили. Пішли на біржу, взяли нас на склад підмітати двір і чистити картоплю. Якось здибалися з Петром. Він і каже: хлопці, потрібна зброя. Де що попадеться, не минайте. Тільки будьте обережні. Тієї ж ночі ми й свиснули оцю штуку. — Василь, милуючись, провів долоною по дулові трофейної гвинтівки.

— А як же вам вдалося переправити її на цей берег? — здивувався Іван.

— Отак і вдалося. Вода за ніч замерзла, та не дуже. Захопили ми довжелезні палиці і пішли через Дніпро. Лід угинається — туди-сюди. Страшно! А таки дійшли. До ранку встигли й назад повернутися.

— Наказав ти мені тут три мішки гречаної вовни, — розсердився Іван, — а про діло ні слова. Ти мені скажи толком — є в селі підпільна організація?

— А ти листівки наші радянські читав?

— Ну, читав...

— А про звільнення військовополонених чув?

— Звісно.

— Отож-бо. І не спіши поперед батька в пекло. Приймеш присягу, тоді про все дізнаєшся.

Василь відвернувся, даючи тим самим зрозуміти, що на сьогодні розмова вичерпана. Іван навіть втратив мову — оце так братеник!

То вже сталося потім — і відверта розмова з Іваном Кравченком, і пам'ятні врочисті слова присяги.

Якось на білецьківські вечорниці прийшов Франц, німецький кухар з комендатури, і загорлав щось нерозбірливе.

Хлопці півколом оточили свого гармоніста і спідлоба стежили за підпилим німцем.

— Послухай, Франц, — раптом сказав Іван, — хочеш, я тебе навчу справжньої пісні? Про Гітлера.

— Хайль Гітлер! — відповів Франц і незграбно підняв руку. Іван м'яко натиснув на білі гудзики:

Щедрик, ведрик, Гітлер-мошеник,
За яку ласку забрав ковбаску?
Ще тобі мало — забрав і сало.
Поперек горла щоб тобі стало.

Коли непроханий гість нарешті зник, Іван з силою роз-
тягнув міхи:

Раскинулись рельсы вокзала,
На них эшелоны стоят.
В Германию немцы увозят
На гибель советских ребят...

Це були його власні слова, хоч і співав він їх на мотив
відомої пісні. При світлі каганця, орудуючи огризком хі-
мічного одівця, пізнав Іван муки творчості.

Не плачьте, девчонки, не падо,
Вас выручит русский солдат,
Солдату России поможет
Подпольный советский «Набат».

З Д О К У М Е Н Т І В

1. Наказ № 4

с. Білецьківка.

16 серпня 1943 року.

У зв'язку з тим, що підпільна комуністична організація
«Набат» перейшла на бойовий стан, члени організації
(дівчата) повинні знати правила подання першої до-
помоги пораненим. Виходячи з цього,

н а к а з у ю:

1. Усім дівчатам об'єднатися в групу і почати вивчати
правила подання першої допомоги пораненому. Посібник—
підручник.

2. Покласти відповідальність за проведення навчання
на тов. Черкашину Ніну, навчання розпочати 18 серпня
1943 року.

3. Екзамени провести не пізніше 25 серпня 1943 року.

4. Ад'ютанту оголосити цей наказ всім членам організації, зокрема дівчатам.

5. Покласти на ад'ютанта тов. Жаркого Івана контроль за навчанням.

Ком. заг. орг. «Набат» мол. політрук

В. Овід.

Наказ № 10

21 серпня 1943 року

Про вивчення гвинтівки членами комуністичного загону «Набат».

На сторінки Вітчизняної війни золотими літерами будуть вписані героїчні образи тих жінок і дівчат, які, не шкодуючи життя у боротьбі з фашизмом, нарівні з чоловіками билися на фронтах і в партизанських загонах.

Дівчата підпільної комуністичної організації «Набат» повинні бути не тільки досвідченими політичними підпільницями, а й хорошими воїнами, щоб при необхідності зі зброєю в руках виступити на боротьбу з ворогом.

Для цього, окрім сміливості і мужності, необхідне ще й знання вогнепальної зброї, і в першу чергу гвинтівки.

Виходячи з цього,

н а к а з у ю:

1. Всім дівчатам-набатівцям негайно приступити до вивчення гвинтівки. Необхідно знати деталі гвинтівки, правила стрільби і правила поводження.

2. Вивчення проводити в такому порядку:

а) перша група: тт. Кирсанова В., Брузжак В. Відповідальний за вивчення т. Жаркий І.

б) друга група: тт. Черкашина Ніна, Токарєва А., Патрикєєва В. Відповідальний за вивчення т. Корчагін П.

в) третя група: тт. Шапіга М., Устинович Р. Відповідальний за вивчення Овід.

3. Вивчення провести не пізніше як до 27 серпня 1943 року.

4. Товаришам Жаркому І. і Корчагіну П. про результати роботи доповісти мені не пізніше 29 серпня 1943 року.

5. Ад'ютанту цей наказ оголосити всім членам підпільної комуністичної організації «Набат», і в першу чергу тим, хто згадується тут.

Примітка: Для дівчат, які в групах тт. Устинович Р. і Шапіги Н., наказ буде окремий.

Ком. заг. орг. «Набат» мол. політрук

В. Овід.

3. Протокол зборів підпільної комуністичної організації «Набат» від 22/VIII-1943 року.

Присутні — 15, відсутніх — 5.

Голова зборів Токарев М.

Секретар Кирсанова В.

Порядок денний:

1. Завдання організації у зв'язку з переходом на бойовий стан (В. Овід).

2. Виконання наказів (І. Жаркий).

3. Поточні справи.

Слухали: Доповідь т. Овода «Про завдання організації «Набат» у зв'язку з переходом на бойовий стан».

Підпільна комуністична організація «Набат», починаючи з лютого 1942 року, провела велику політичну роботу серед населення, спрямовану на боротьбу проти фашистських кайнів. Вона випустила тисячі листівок у той період, коли більшовики були далеко за межами України.

Людям наївним, різним маловірам здавалося, що більшовики будуть розбиті в 1942-му. Чи так думала організація «Набат»? Ні, не так. Організація була переконана, що рано чи пізно німецько-фашистські орди будуть розгромлені, розбіжаться, як згоря диких кіз. Організація була переконана, що перемагає той, на чьому боці правда,

а правда була і лишається на боці більшовиків. Отже, переможуть більшовики, а не фашисти.

Що роз'яснювала організація в своїх листівках? Вона роз'яснювала, яке «звільнення» принесли фашисти, вона закликала не їхати в Німеччину на муки і смерть, закликала народ до відкритої боротьби з фашистськими деспотами.

Тепер організація перейшла на бойовий стан. Що це означає? Це означає, що організація повинна готуватися сама і готувати народ на відкриту боротьбу з німецькими окупантами.

Які завдання стоять перед організацією в даний момент?

1. Якомога більше дістати зброї і патронів.

2. Посилити агітаційну роботу серед населення. Сміливіше закликати готуватися на боротьбу з грабіжниками.

3. Посилити агітаційну боротьбу за зрив і затягування молотьби.

4. Відступаючи, фашисти намагатимуться якнайбільше вивезти хліба, людей тощо. Тому кожний член зобов'язаний закликати народ не їхати, а переховуватися де можна, йти в партизани.

5. Всім членам вивчати гвинтівку і ГСО.

В и с т у п и л и:

Токарев М. Заявив, що з наближенням фронту організація зобов'язана виступити. Відрядити одного з членів за Дніпро в штаб військової частини для зв'язку. Звернув увагу на дисципліну організації.

Черкашина Н. Звернула увагу на вивчення ГСО.

П о с т а н о в и л и:

1. Активніше діставати зброю і патрони. Відповідальний за цю роботу Брузжак С.

2. Посилити організаційну роботу серед населення. Сміливіше закликати і готуватися до боротьби з грабіжниками. Випускати листівки.

3. Посилити агітаційну роботу за зрив і затягування молотьби. Вкласти в снопи кистилі, болти тощо для виведення з ладу молотарок.

4. Кожний член зобов'язаний закликати народ не їхати в Німеччину, а ховатися де можна, іти до партизанів.

5. Організація зобов'язує кожного свого члена ще активніше вивчати гвинтівку, ГСО тощо.

6. Організація звертає увагу всіх членів на поліпшення дисципліни.

§ 2

Виконання наказів.

Слухали інформацію тов. Жаркого І. про виконання наказів.

Тов. Жаркий відзначив, що накази, які видаються, спрямовані на кращу підготовку організації до бойових дій, вони спрямовані на зміцнення організації, але накази подекуди ще недостатньо виконуються. Це шкодить роботі організації.

П о с т а н о в и л и:

1. Зобов'язати кожного члена виконувати накази.

2. Той, хто не зміг виконати наказ своєчасно, зобов'язаний доповісти про це.

Поточні справи:

Тов. Брузжак С. зробив оголошення, щоб кожен член організації, який дістане зброю, негайно доповідав про це йому, як відповідальній особі.

Голова зборів
Секретар

Т о к а р є в.
К и р с а н о в а¹.

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт истории АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, спр. 1.

ГОДИННИК НА ПАМ'ЯТЬ

Усе сталося так несподівано і швидко, що згодом і самому йому почало видаватися нереальним. Як спалах блискавки — був і немає. Він ішов уздовж залізничної лінії неподалік від Буртів з виглядом людини, зовсім байдужої до того, що діється навколо неї. Та його очі помічали все: і заклопотане обличчя стрілочника, і первозну метушню обхідників, і гамір у цегляній пристанційній будівлі, що правила тепер німцям за казарму. Причина тривоги йому була відома: сюди мав прибути німецький військовий ешелон. Уса цікавив не стільки ешелон, як те, як у таких випадках охороняється дорога. Уздовж залізничної лінії, з боку Бабенкової, ішли назустріч троє. І хоч на відстані ще важко було розрізнити обличчя, він знав: то Валя Хорольська, Шура Чорновол та Іван Кравченко. За його завданням вони мали обстежити залізницю на найближчих до станції ділянках.

Праворуч тягнулася вузька смужка посадки. Щоб не привертати зайвої уваги, Ус зіскочив з насипу і пішов уздовж неї. Час від часу кидав погляд на станцію.

І саме тоді, коли він впізнав дівчат і почув дзвінкий Шурип сміх, від казарми відділився чорномундирник із закинutoю за плече гвинтівкою.

«Есесівець, — зауважив про себе, — таки й справді важливий ешелон, коли глуху степову станцію охороняють есесівці».

Німець забрав круто ліворуч, спустився в ложину і піднявся на насип.

«І несе ж його чорт», — подумав Ус, відчуваючи, як неприємний холодок поповз між лопаток.

Спускатися у посадку німець не став, він зупинився з того боку колії і поманив пальцем:

— Ком, ком!

Ус піднявся на насип і запитально глянув у випещене обличчя.

— Чому ти тут веселася?

— Я йду з роботи, — сказав Ус, — пах хаузе...

— Документ!

Здоровенна п'ятірна есесівця з розгону шугнула в нагрудну кишеню. «Пропав», — заціпенів на мить. У кишені поряд із старим, ще кременчуцьким аусвайсом лежав його підпільний квиток. І що з того, що там не значилося справжнє прізвище, коли п'ятикутна зірка на обкладинці промовляла за себе.

Німець, ретельно обнишпоривши кишені, втупився у квиток. І тоді Ус різко повернувся і скочив з пасипу. Попереду маячили рятівні шовковички, за якими починалося глибоке провалля.

— Стій! — крикнув есесівець. Він шарпнув з плеча гвинтівку і, не цілячись, вистрелив. Куля свиснула поряд, і Ус бездумно, скоряючись інстинкту самозбереження, присів і швидко, як на санчатах, полетів по стрімкому урвищу вниз. Тільки б не покалічитись! А там — одна-дві хвилини і — котлован, за яким рятівна балка. Навряд чи німець встиг добігти до шовковичок, а коли б навіть і добіг, то влучити було б зараз непросто: вода поробила тут такі вигадливі зигзаги і повороти, що від них туманіло в голові. І тільки коли добіг до котлована і, не випростуючись, майже скотився в балку, трохи заспокоївся. Ні, він таки пародився в сорочці: це вже вкотре щастило перехитрити смерть. Відсапуючись пішов у Бабенкову.

Дві Ліди, сестра і Чорновол, копали під лісом картоплю. Останнім часом набатівці часто бували в лісі. Дівчата ще здаля запримітили його і замахали руками: «Ану на поміч».

Ус коротко розповів про все, що сталося, і, трохи повагавшись, вирішив:

— Картоплю доведеться облишити. Треба вияснити, що з нашими. Чи не заарештували Шуру, Івана й Валю після моєї втечі. Ідіть прямо на станцію. До Григорія Платоновича Хорольського.

Дівчата взяли кошики, що з ними рідко коли розлучалися, пов'язалися хустками і вирушили в дорогу. Григорія Платоновича вдалося розшукати уже тоді, як ешелон відійшов. Від нього й дізналися, що Іванові, Шурі та Валі пощастило непомітно зникнути. У подружок відлягло від серця.

Катя наче передчувала щось лихе: цілий день ходила як у воду опущена. Починала співати і тут же забувала про пісню, бралася вишивати — і голка випорскувала з рук. Навіть мати помітила отой її настрій і поцікавилася, що це з нею.

А Катя й сама не знала, що з нею, і, щоб трохи/розвіятися, пішла до Валі Хорольської. Але Валі дома не застала і завернула до Усів.

У дворі зустріла Фросину Іванівну.

— Ліда дома?

— Немає.

— Де ж вона?

— А хто його знає. Хіба вона мені каже, куди йде. Ще вдосвіта подалася.

Фросина Іванівна була лиха на старшу дочку. Вона давно здогадувалася, що Лідка неспроста тиняється десь цілими днями. Заглянула якось у кошик — аж там патрони. До тривоги за сина долучилася ще й тривога за дочку. Скільки ж може витримати материнське серце?

«Боже мій, — згадала Катя, — це ж дівчата в штабі, в Бабенковій!» І як вона могла забути! От недотепа. Картаючи себе на всі заставки, подалася додому, щоб перестракуватися і прихопити з собою щось із харчу. Так уже було в них заведено: кожен, хто йшов у ліс, мав узяти бодай шматок хліба і цибулину.

Тільки й устигла прикинути, що його прихопити, як на порозі постала гінка братова постать. Услід за Васьком боком просунувся в хату Валентин Солошкін.

- Здрастуй, Катю!
- Здрастуй, Жухрай!

Микий Валька Солошин. Гармоніст і веселун. Не одна дівчина зітхала за ним нишком. А він марив тільки Лідою Чорновол. Не солодко йому, звісно, в поліції. І тут же подумала — а хіба Івану солодко? Її Івану Івановичу, як жартома називала його. Це ж, напевно, Валентин приніс їй від нього листа.

Як їй хотілося, щоб брат зник з хати бодай на хвилинку! Але Васько й не думав виходити. Навпаки: він вмотився на лаві, закинув погу на ногу і, явно нервуючи («чого б то», — подумалося Каті), почав насвистувати якусь мелодійку.

Солошин сідати не став, він мовчки переступав з ноги на ногу, на її розпитування не відповів нічого — і це теж було на нього не схоже.

Катя одна з небагатьох в організації знала — Жухрай, як і Кравченко Іван Іванович, — зв'язкові між ними і кіровоградською підпільною організацією. Іван сам їй сказав про це, хоч, можливо, й не мав на те права. В останнє їхнє побачення він був заклопотаний і мовчазний. Її жартивливого тону не сприйняв, узяв за руки, повернув обличчям до себе:

— Віриш, не витримаю я колись, зірвуся. Душа не витримує жити поміж тими паскудами, їсти з ними поряд, спати поряд, носити остогидлу поліцейську шинелю. Інколи такий клубок підкотиться під горло, що, здається, вхопив би автомат і розрядив би весь диск, усі сімдесят патронів у ту нечестиву зграю.

— А ми, наш «Набат», а я, — сказала вона йому тоді.

— Оце тільки й додає мені сил. Інакше б не витримував... Уявляєш, люди наші ж, радянські люди, ставлять тебе на одну карту з тими бандитами. Звідки їм знати, хто я насправді? Ти йдеш, а вони тобі плюють услід. Та від одного цього збожеволіти можна!

Ще ні разу він так не нервував. Як правило, все було навпаки. Говорила вона, а він мовчки слухав, і те нітрохи її не турбувало, бо в синіх, нелукавих очах, як у дзеркалі, відбивалися всі його почування... Щоб заспокоїти, сказала:

— Не думай про це...

— Не думати про це не можна...

Він помовчав, вийняв цигарку, закурив.

— Підеш за мене?

— Так, любий...

— Не передумаєш?

— Нещастя ти моє синьооке, — припала до широких грудей.

Відтоді вони не бачились.

А Солошин усе мовчав, пильно роздивляючись фотографії на стінах. Нарешті повернувся якимось боком і сказав, уникаючи її погляду:

— Вийдемо надвір. Розмова є...

Тривога охопила дівчину. Чому він мнеться? Що він хоче їй сказати?

Зупинилися біля клуні. Солошин мовчки засунув руку в кишеню і дістав звідти круглого кишенькового годинника.

— Іван просив передати тобі.

— Він... — спазм перехопив їй подих, — живий?

Солошин опустив голову:

— Ні, Катю, його вже нема.

Дівчина похитнулася, підняла руку, наче хотіла захиститися від цієї страшною звістки.

А Солошин заговорив швидко, ніби побоюювався, що йому не дадуть висловитися:

— Іван давно вже відправляв наших людей до партизанів у Чорний ліс. Набрал групу й цього разу. А в групі — провокатор. Продав Івана. Розстріляли його перед стросом поліцаїв. Він умер, як солдат, Катю...

Та останніх слів дівчина вже не чула: пририта герем,

кинулася в хату і забилася на ліжку в судорожному плачі.

— Ів-ван-к-у-у!

Відчай безмежний, коли тобі тільки вісімнадцять літ.

З ДОКУМЕНТІВ

1. До Білецьківської збройної організації «Набат». На Вашого листа повідомляємо таке: якщо Ви маєте можливість прогриматись до 20.IX.43 р., то повідомте в терміновому порядку нам. Якщо ж немає такої можливості, то дійте так:

1. Всіх своїх людей направляйте групами по 30—50 чоловік в найближче до Вас місце Чорного лісу. Проведіть ретельну розвідку, за якою мають рухатися групи. На випадок зустрічі при пересуванні з фашистськими заставами (якщо вони є) прийняти бій і просуватися в ліс (у вечірній і нічний час).

2. По прибутті в ліс, Вам дасться пароль, який передано усно тов. Жухраєм.

3. Якщо нам дозволить обстановка, то ми повідомимо в штаб партизанського руху в Чорному лісі до 14.IX.43 р., а коли вищевказані обставини перешкоджають, то ми про все повідомимо пізніше. Тому Ви не повинні зупинятися на краю лісу, а просуватися вглиб, там вас зустріне дозор, якому й повідомите пароль, після чого Вас направлять у штаб червоних партизанів.

4. При відправленні людей необхідно мати:

- а) продуктів на кілька діб;*
- б) люди повинні бути тепло одягнені і взуті;*
- в) вид відправлення людей на ваш розсуд (машинами, підводами чи пішки).*

*Вас вітає Кіровоградська збройна організація загону
ім. С. М. Кірова.*

11. IX. 43 р.

Командир

Безимянный.

Нач. штабу загону

Боцман.

*Одержано від організації ім. Кірова через тов. Жухрая
підпільною комуністичною організацією «Набат» увечері
14. IX. 43 р.*

15. IX. 43 р.

В. Овід¹.

ЖУХРАЙ — СОЛОШИН

Солошин прибув до Кіровограда вдосвіта. Зруйноване приміщення залізничного вокзалу, руїни будинків, двори, захаращені купами битої цегли, просякнуті стійким запахом згарищ, одинокі перехожі, що, як здалося йому, боязко поспішали вулицею, — все це справило прикре враження. Солошин спершу вирішив піти вниз по Вокзальній, як робив завжди, але передумав, узяв лівіше — повз похмурі корпуси колишньої ельвортівської лікарні. За ними мав бути знаменитий завод сільськогосподарського машинобудування, найбільше підприємство цього міста. На тому заводі Валентину Солошину бувати не доводилося, але сівалки з маркою червонозорівців були добре знані в Білецьківці. Якось само собою подумалося, а що ж діється з цими мурами зараз? Швидше всього німці знищили цінне устаткування або ж пристосували його для своїх потреб, як то зробили з Крюківським вагоноремонтним заводом. До війни не раз бував тут, а тому й став зв'язковим між «Набатом» і кіровцями. У затишній простоті цього степового міста була своя поезія, поезія звичайного, хоч, може, не такого вже й спокійного, як тоді йому здавалося, людсько-

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт истории АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16 спр. 1

го існування. Він знав усі його околиці, бував на Балапівці і на Лелеківці, на Ковалівці і на Некрасовці. Але найбільше подобалося на Новомиколаївці. Район той силанований широко, з розмахом, на вулицях навесні і влітку було зелено, просторо. А Солошин любив простір у всьому — і в тому, що його оточувало, і в одежі, і в думках.

У попередній свій приїзд до Кіровограда, стоячи біля воріт будиночка, в якому тимчасово зупинився, Валентин чув часті постріли. Він знав, що вони означають: біля валів колишньої земляної фортеці фашисти розстрілюють радянських патріотів. Не одна тисяча полягла їм там — це було йому достеменно відомо. Але місто жило, дихало глухою ненавистю, падало й знову спиналося на ноги, готове першої-ліпшої миті ударити з-за рогу автоматною чергою, спалахнути цистерною на залізниці.

Це йому було відомо навіть краще ніж іншим. Бо в один з приїздів сюди взяв участь у бойовій операції кіровців. Підпільники групою налетіли тоді на німецький військовий склад, безшумно зняли вартових і захопили вкрай необхідну зброю. По тій акції у нього лишилося враження, що кіровці взагалі діють рішучіше, ініціативніше, а вони, набатівці, забгато уваги приділяють конспірації. Він тоді так і сказав про це Усові. Але той не погодився:

— Ми — село, в нас інші можливості. Чи думав ти над тим, що фашисти неминуче сплять Білецьківку в разі нашого провалу? Потім, зваж, у кіровців безпосередній зв'язок з партизанами.

...Коли Солошин, як завжди, тричі постукав у вікно знайомого будиночка на Ковалівці і назвав пароль, широкovidий, середнього зросту чоловік пропустив його вперед і замкнув двері. Обличчя його видавалося змученим, очі світилися сухим запаленим блиском.

— Ви хворий? — запитав Солошин.

Чоловік заперечливо похитав головою.

— Сталося щось?

— Взяли трьох наших.

— Хтось продав?

— В тім-то й річ, що толком не знаємо. Як ви?

— В нормі, — сказав Солошин. — Готуємось до рішучої вилазки. Прийшов за порадою.

Він витяг з кишені загорнуте в газету лезо для гоління, зняв піджак і обережно по шву відпоров підкладку. Видобув звідти згорнутий клаптик цигаркового паперу.

Хазяїн розрівняв тонкий папір на столі, хутко перебіг його очима:

— Ясно. Але доведеться зачекати. Доповім Боцману тільки завтра.

...Вранці наступного дня у Солошина випала вільна година, і він вирішив поблукати містом. На кожному кроці його очі натикалися на сіро-зелені мундири, на офіцерські кашкети, похмурі наряди у повній бойовій готовності. Обдавши його свистом, одна за одною промчали військові машини.

На центральній площі стриміла шибениця. Ритмічно, як маятник, погойдувався довгий кінець мотузка з широким отвором петлі. Солошину здалося, що ті поодинокі перехожі, які йому траплялися, проходячи повз це місце, намагалися не дивитися на шибеницю, інстинктивно вбирали голову в плечі. Тут і там стіни будинків рясніли застережливими написами. Від них рябіло в очах: «За невиконання розпоряджень — розстріл», «За співчуття партизанам — розстріл», «За вихід на вулицю пізніше вказаного часу — розстріл», «За порушення світломаскування — розстріл», «За образу німецького солдата — розстріл на місці». «Пред'яви перепустку», — чорними літерами кричало перехрестя.

Здавалося, він потрапив у дрімучі джунглі, крізь які треба продиратися, щоб побачити простір перед очима. Він аж струснув плечима — таким фізично відчутним було оте перебування в лісі, і тої ж миті замало не впав від дужого стусана. Не відразу й второпав, що сталося, тільки коли почув тріскучий регіт над головою і побачив товсту пику

фашистського солдата, що розважався в отакий невігадливий спосіб — штовхався плечем, аж скипів від образи. Але що він міг вдіяти зараз на центральній площі цього міста, яке кожним своїм кварталом, кожним завулком, слізьми та людською кривавицею волато до помсти? Він, Солошин, звичайно, міг би збити солдата з ніг, сил у нього для цього вистачило б, але що далі? Ех, гаряча твоя голова. Та не маєш ти права на особисту образу...

Не озираючись, рушив уперед. А вже пополудні прибав у Білецьківку. Заходити додому не став, а пішов прямо до Івана Ляшенка.

Ус уже чекав на нього. Солошин мовчки подав йому складений учетверо аркушик паперу. Ус, не читаючи, пильно подивився зв'язковому в очі:

— Як з'їздилося?

— Нормально, — сказав Солошин.

— Безим'янного бачив?

— Ні.

— А Боцмана?

— І Боцмана теж. Їм там зараз непереливки. Гестапо взяло кількох чоловік. Листа твого передав через хазяїна. Відповідь одержав також від нього.

— Зрозуміло. Ось чому вони зволікали з відповіддю... — І раптом пожвавився:

— Слухай, Жухрай, ти чув про загін імені Ворошилова?

— Який саме? На Кіровоградщині їх, здається, аж чотири.

— Знаю. Кажу про кам'янський, який очолює Дуб чи Дубов.

— Наслухався про нього від кіровців. Судячи з усього, хлопці там усі як на підбір: знищують по селах німецькі гарнізони, зривають склади, пускають під укіс ешелони.

— Чи не зв'язатися з ними, як гадаєш?

— Було б здорово...

— Гаразд. Погмонимо потім. А зараз іди відпочивай.

Солошии мовчки вийшов з хати.

Листа підписали Безим'яний і Боцман. Ус сів до столу і зробив на аркушику приписку: «Одержано від орг. ім. Кірова через тов. Жухрая підпільною комуністичною організацією «Набат» увечері 14. IX. 43 р. В. Овід». Полегшено зітхнув — нарешті! Нарешті конкретна пропозиція, якої вони так довго чекали.

«Набат» постав перед вибором: або іти в Чорний ліс до партизанів, або ж лишатися на місці. Сам він був спершу за об'єднання з партизанами: надто змучувалися хлопці за справжньою бойовою роботою. Трохи згодом зрозумів — вони потрібніші на місці.

Протягом останніх двох з половиною місяців набатівці готувалися до найбільшого випробування, яке — це знали всі — наближається з кожним днем.

Підпільний комітет запропонував розбити організацію на 10 бойових груп — сім білецьківських, браїлівську, маламівську і свинаро-павлівську. Очолили групи найдосвідченіші, випробувані люди. Набатівці вивчали інструкцію для партизанів, складали замітки з володіння зброєю. Найважче доводилося дівчатам.

Милі, терплячі, мужні дівчатка. Чи не завеликий тягар звалився на їхні плечі? Чи не занадто він був вимогливим до них, коли писав в одному з наказів: «Дівчата підпільної комуністичної організації «Набат» повинні бути хоробрими воїнами, уміти не тільки розповідати народу про звірства, які чинять фашисти, а й добре стріляти в них, коли це буде необхідно».

З допомогою хлопців вони так оволоділи зброєю. Як незвично було бачити ніжні дівочі руки за неприродним для них заняттям! Та що вдієш — війна.

У зв'язку з переходом «Набату» на бойове становище, з дівчат була створена санітарна група. Забезпечував медикаментами Волгін. Він же дав і посібник для навчання санітарної справи. Переписували і конспектували вечорами. Навчалися хто де: у громадському дворі, в степу, пай-

частіше — під час роботи на залізниці. І все впівголоса, пошепки, крадькома, щоб не підстежило лихе око. Наприкінці серпня Ус разом з Лідою Чорновол приймає у дівчат заліки. Може, й не такі вже глибокі були оті знання, за-своювані на ходу, але як подати першу допомогу пораненим, знали всі.

Водночас набатівці вели роз'яснювальну агітаційну роботу серед примусово мобілізованих військовополонених, руйнували зв'язок, що проходив від бойових позицій німецьких батарей до спостережних пунктів штабів, збирали дані військового характеру.

Наприкінці жовтня в Білецьківку через лінію фронту пробрався розвідник Радянської Армії. Слухав Уса, наминаючи щойно засмажену Фросиною Іванівною картоплю, обіцяв доповісти про «Набат» у штабі армії, але виступати не радив:

— Рано ще. Німці вас усіх переб'ють. Зачекайте трохи.

На прощання обмінялися «сувенірами»: розвідник подарував гвардійський значок, Ус йому — свій пістолет.

Ця несподівана зустріч вперше за стільки виснажливих днів і ночей з пезаперечною очевидністю засвідчила, що найголовніше — попереду. Власне, це він знав і раніше. Хіба не перейшли вони на бойове становище ще в серпні? Навіть виступив з доповіддю, яка так і називалася — «Про завдання організації «Набат» у зв'язку з переходом на бойовий стан». Згадав тоді, що вони випустили десятки сотень листівок. Що в довгі окупаційні зими як могли шкочили ворогу. Перехід на бойовий стан передбачав уміння володіти зброєю, готовність до організованого збройного виступу.

З ранку й до вечора навчалися військового мистецтва в Бабенковій необстріляні хлопці і дівчата під керівництвом Федосія Матюшенка, Івана Кравченка та інших. Поспішали: з кожним днем гучнішали громи далекої кавкази.

З ДОКУМЕНТІВ

Про бойову діяльність «Набату» в період підготовки до збройного повстання.

1. Записка про збирання зброї:

«Здрастуй, Вася! Сьогодні дістали: а) 8 гвинтівок, б) 2 ящики патронів, в) 15 підсумків, г) 1000 штук патронів, д) 4 багнети, е) 2 компаси, є) ящик бинтів, ж) ящик патронів револьверних».

2. Записи про диверсійні акти:

а) «Вася М. і Нахалов розібрали локомотив. Всі деталі знаходяться в нас»; б) «Орлов у двох місцях порізав зв'язок: один заземлив».

3. Запис про роботу з «добровольцями» 20. X. 43 р.:

«У середу 19. X зустрівся з «добровольцями», які приєдналися до нашої групи. В цей день розповсюдили до 100 радянських листівок. Ведеться роз'яснювальна робота серед населення...»

4. Лист зв'язкового В. Гонти:

«Здоров, Василь Овід! Повідомляю тобі, що я твій наказ зумів виконати. Василь Олекс. вимагає документи і квиток, він пише листа за листом, але я ніяк не можу зв'язатися з тобою чи іншими хлопцями. Василю! У мене є два кулеметні диски, дві пачки патронів для гвинтівок і пачка для нагана... Розпорядись, що з ними робити. Вітання всім хлопцям від мене. Зв'язковий В. Гонта».

5. Розписка розвідника Радянської Армії, який пробрався в Білецьківку у жовтні 1943 року:

Розписка дана Оводу В. в тому, що мною, Савином М. Гр. (рад. розв.) взятий автоматичний револьвер і 5 патронів за № 55852 22. X. 43 р. і одержані дані військового характеру.

П і д н и с .

6. Записка про зброю, заховану в городі і садку:

а) «В. Овід! У Мані Бласайки в городі і в садку під

вишнями с багато німецької зброї, патронів і т. д. Необхідно сьогодні ж забрати все, що там є. Нехай це зробить Петрова група.

б) У Тихона в сараї — 3 автомати. Треба їх забрати.

Командир групи С. Б р у з ж а к».

7. Лист В. Оводу:

«Добрий день Вас. І. Поки що знаходимося на старих місцях, всі здорові і веселі. У мене є зброя, яка вказана на звороті. Всі готові в будь-яку хвилину. Тепер прошу в тебе статут партії. Кажуть, «А» з привітом.

Запис на звороті: «Гвинтівка — 3 німецькі, 1 рос. караб., 1 обріз, патронів 300 штук нім., 130 штук пістолетних, два диски, 3 гранати, 1 тесак, 1 фінка»¹.

ГРУПА ДНІПРОВА

Ще зеленіли комиші і трава на луках, а дерева вже світили першими краплями осені. То тут, то там з'являлася проща з карміну та охри. Принищили ясени, їхній чистий матовий відсвіт падав на молоді вільхи. Оця чудова пора ранньої осені завжди вносила злагоду в душу, спонукала до роздумів.

Та німцям зараз не до принад природи: важко прасуючи землю, рухаються танки, бронемашини, військові грузовики з солдатами, поспішають фургони та обози з продуктами.

Було ясно — всю оцю силу фашисти стягують до Дніпра, щоб закріпитися на правому березі. Кілька днів тому лівобережний Кременчук став радянським. Переможний гул канонади долітав з того берега, уночі там палали ви-

¹ Опись документів підпольної комуністическої організації «Набат». М., Інститут історії АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, спр. 1.

сокі заграви. Припишили в селі поліцаї, втягували голови в плечі. Присмирнілі, понурі обличчя свідчили — кепські справи у їхніх хазяїв.

Ус уже давно збирався в Маламівку, щоб побачитися з керівником маламівської групи «Набату». Григорій Бгорович Зінченко, член ВКП(б), вчитель, був у всіх відношеннях чоловіком надійним.

Маламівці виводили з ладу трактори та сівалки, розбирали їх, а деталі закопували в землю, роздавали людям посівматеріал.

Зінченко не раз діставав свіжі номери «Правды», і вчитана звідти інформація ставала надбанням усіх. Завдячуючи своїм зв'язкам, заздалегідь дізнавався про чергову обласу, а тому фашистам не вдалося відправити з Маламівки до Німеччини жодної людини.

Сам Григорій Бгорович майже постійно переховувався у дніпровських плавнях, харчувався біля колгоспників, які косили сіно, і поки що щасливо уникав пасток жандармерії. Його будиночок стояв біля самої залізниці. А неподалік, поряд з кладовищем, містився німецький госпіталь, що належав дорожній команді, яка мостила дорогу Кременчук — Олександрія. Власне, госпіталь не цікавив Уса. Але біля нього був розташований склад зі зброєю. Набатівці намірялися його захопити. Про це й збирався переговорити з Григорієм Бгоровичем. Але Зінченко випередив: він сам прислав своїх хлопців.

Вони були нерозлийвода — Григорій Чорнокіндратенко і Антон Голуб. Григорій — маленький, циганкуватий, міцний, як дубок, з чорними, гарячими очима. Антон — гінький, білявий, блакитноокий. З окупацією Чечелевого і Маламівки хлопці ще більше зблизилися. Найчастіше Антон приходив до Чорнокіндратенків, і починалася розмова.

— П'ятнадцять німецьких танків пройшло сьогодні повз нашу хату і вісімнадцять грузовиків з солдатами, — казав Антон, і його блакитні очі темніли від злості. — Невже не можна їх зупинити?

— Мабуть, ще не можна, — озивався Григорій.

У розмову втручався Іван Петрович, його батько. Був він чоловік освічений і добре знався на історії.

— Не журіться, хлопці. На кожную силу завжди знайдеться сила ще більша. Прийде час — і дамо ми їм по шапці. Як завжди давали...

Якось Григорій вирішив відвідати хрещеного батька. Вибрався на пустир, аж гульк — назустріч колона військовополонених — обідраних, виснажених. І раптом чує:

— Грицьку!

Звідки його знає цей бородань із закривавленою пов'язкою на голові? Хлопець придивився пильніше:

— Дядьку Іван!

Так, це й справді був його односелець, але як же він змінився!

Колона рухалася уздовж залізничної лінії. Праворуч вивищувався насип, ліворуч, за вигоном, — будинки. Німці, очевидно, не дуже турбувалися охороною полонених: на всю колону було чотири конвоїри.

— Слухайте, дядьку, — озираючись, зашепотів Григорій, — бачите нужник? Отой самий, дощатий. Зараз ми з ним порівняємось. Спробуйте непомітно туди прослизнути.

Коли згорблена постать відділилася від натовпу і зникла за перекособою будкою, Григорій неквапно пішов туди ж.

Накинув на дядькові плечі свій піджак.

— Тікайте городами! Пронесло...

Іншого разу Григорій випадково наскочив на двох наших втікачів-солдатів. Привів їх додому о другій ночі. Обидва були чорняві, волоокі, схожі і несхожі водночас.

— Ованес, — назвався перший.

— Ніколоз, — подав руку другий.

— Ти звідки родом? — запитав Іван Петрович першого.

— Єреван, Вірменія, — сказав Ованес.

— Ну а ти?

— З Телаві я, грузин. Кахетія, може, чув, генацвале?

— Голубчику ти мій, не тільки чув, а й бував там,— прояснів Іван Петрович.— Красива ваша земля. Там у вас ліс над Телаві. Станеш угорі, а місто вниз, у долині, як у чаші. А ліворуч, як зараз пам'ятаю,— гори.

— То лінія Великого Кавказького хребта,— сказав Ніколов.

Вони проговорили б, мабуть, до світанку, коли б Григорій не нагадав:

— Щось треба придумати. Раптом наскочать німці...

— А що як відправити їх у Білецьківку? — прикинув Іван Петрович.— Піди попомони з Григорієм Бгоровичем.

Зінченко підтвердив: у Маламівці втікачам лишатися небезпечно. Наказав негайно зв'язатися з Усом.

Так Гриць Чорнокіндратенко і Антон Голюб опинилися в Білецьківці. Ус подякував за оперативність:

— Солдати перебудуть поки що у Бабенковій, а там побачимо. Фронт поряд. Спробуємо переправити до своїх.

Того ж вечора друзі подалися додому. Відтоді як фашисти перетворили Крюківський вагоноремонтний завод на свої майстерні, хлопці поклялися, що швидше дадуть відрубати собі руки, ніж прислужуватимуть ворогам.

Де вони тільки не побували! І в Онуфріївці, і під Лозоваткою, і навіть у Зибкому. Рятувалися від облав найчастіше в Рідодубах, у землянках поблизу Павлиша. Поверталися звідти худі, знесилені, але задоволені. Такими вони й запам'яталися Митькові, молодшому брату Григорія.

Через багато літ Дмитро Чорнокіндратенко згадував, як одного разу, виконуючи якийсь завдання підпільного комітету «Набат», Григорій довго поневірявся по навколишніх селах. Прийшов додому похмурий.

— Ти чого такий? — спитав Митько.

— Який?

— Надутий, як сич,— пояснив Митько.

І тут Григорія ніби прорвало:

— Я тобі зараз щось скажу. Але ти нікому ні гу-гу. Навіть батькові. Згода?

— Згода.

— Ми з Антоном убили двох фріців.

— Н-ну? — видихнув Митько. — А не бре?

— Чесне комсомольське, — тихо сказав Григорій. — Пристрелили в лісі, прямо на дорозі. Ми-то втекли, а люди постраждали. Оточили німці ліс і піймали двох хлопців, що ховалися від облоги. Кажуть, що постріляли обох...

— Діла, — підсумував Митько і почухав потилицю, не знаючи, як і чим розраяти пригнобленого брата.

А в Білецьківці тим часом не дрімали. Підпільний комітет «Набату» діяльно готувався до збройного виступу. Не сьогодні-завтра почнеться — це розуміли всі. Але коли? Як не пропустити найзручніший момент?

Несподівано з'явився Зінченко. Прийшов на старе дворище, дочекався Уса:

— Я тільки з Крюкова. Там зараз таке твориться, не доведи господи. Фашисти зігнали людей до Дніпра рити траншеї, окопуються в падії, що нашим не вдасться форсувати ріку. Танки, гармати, міномети — тьма-тьмуца. Та я з іншим до тебе. Дніпров просив передати — треба негайно зустрітися. Наполягає на спільному збройному виступі. Вважає, що як тільки нашим пощастить закріпитися на правому березі, треба негайно вдарити німцям в тил. Гадаю, він правий...

Про те, що в Крюкові діє підпільна організація, Ус знав давно. Якось улітку випадок привів його на крюківський базар. Звернув увагу на невеликий гурт людей біля машини, з якої присадкуватий чоловік, як виявилось потім, місцевий бургомістр, розкидав якісь папірці і водночас вимовлював промову. Підняв тоді один з тих папірців і, прочитавши, ледь стримався, щоб не розреготатися. Очевидно, не від солодкого життя влаштували фашисти в місті так звану лотерею-алегрі, щоб видурити з населення останні копійки. Раптом помітив під ногами ще якийсь

папірець. Підняв його і з подивом прочитав: «Гітлерівці проводять зараз лотерею і закликають усіх взяти участь у цій авантюрі. Так знайте, що в лотереї розігруються дрова з розібраних у вас будинків, шкіряні вироби з узятих у вас корів, ваша олія, речі, пограбовані у вас. Не беріть участі в лотереї, бо ваші гроші підуть на будівництво танків, літаків, гармат та інше озброєння, яке буде спрямоване на знищення ваших батьків і братів, проти Радянської Армії». Під текстом був підпис — лейтенант Дніпров. Ще більше подивувався, дізнавшись, що лейтенант Дніпров — а насправді Іван Хомич Харченко, не хто інший, як рідний брат учителя фізкультури з тієї самої крюківської школи, де він стільки літ навчався. Згадалося те при першому побаченні з невловним лейтенантом: брати дуже схожі між собою.

Підпільну організацію Дніпрова створювали він сам, колишній студент технікуму залізничного транспорту Борис Карповець та робітник вагонобудівного заводу Кость Федоренко.

Тексти листівок, що належали Харченку та Карпівцю, писали спершу від руки, а потім дістали друкарську машинку. У підвалі церкви, при якій батько Харченка працював сторожем, обладнали своєрідне друкарське бюро. Лейтенант Дніпров усю ніч просиджував за машинкою в підвалі, щоб під ранок повернутися з тугою пакою листівок. Одну з них приніс у Білецьківку Петро Височин, через якого найчастіше набатівці й підтримували зв'язок з дніпровцями. Листівка була звернена до молоді: «Червона Армія громить ворога і з кожним днем наближається до Дніпра. Ваше завдання допомогти своїй армії швидше розгромити ворога. Об'єднуйтеся у партизанські групи, ідіть в ліси, знищуйте телефонний зв'язок, мости, руйнуйте шляхи і залізниці, здобуйте зброю для рішучої боротьби. Батьківщина кличе вас на битву!»

Лейтенант Дніпров умів знайти точні вагомні слова. Його група швидко зростала і незабаром приступила до

активних дій. Та гітлерівцям вдалося натрапити на слід організації. Виконуючи бойове завдання, загинув зовсім юний Ваня Зайченко. Були схоплені і закатовані Борис Карповець, Дмитро Чорнобаба, Костянтин Федоров. Та все ж Дніпров зумів зберегти організацію: зараз вона налічувала кілька десятків чоловік. Востаннє Ус бачився з Харченком в лісі. З ним були Карікашвілі, Леонід Поваров — товариш Зінченка, керівника маламівської групи, і ще трое, яких Ус бачив уперше.

Так, Дніпров має рацію... Об'єднавшись, вони б подвоїли свою силу. Завдання в них одне — несподівано завдати удару ворогові з тилу і тим самим перешкодити йому спалити райони не тільки правобережної частини міста, а й Чечелевого, Маламівки, Білецьківки, Свиного-Павлівки, Деївки. Хіба не про це ж саме і він говорив тоді? Подарував Дніпрову ручний кулемет: у дніпровців зі зброєю сутужно. Зараз, коли ситуація круто змінилася і наші регулярні війська мали не сьогодні-завтра форсувати Дніпро, їх спілка багато важила. З Дніпровим треба було побачитись негайно. У лісі під Назаренковою. Так і звелів Зінченку передати в Крюків.

Білецьківка жила в тривозі. Не знати хто пустив зловісну чутку: за саботаж, за активні дії невловних набатівців фашисти збираються спалити село.

Повідомляв Іван Лагно: німці хочуть підірвати важливу ділянку дороги на перегоні Крюків — Знам'янка, недалеко від станції Бурти. З цією метою до котлована стягнуті міни. Ус не сумнівався, як стануть ворогові непереливки, він зруйнує дорогу, щоб перепинити шлях нашим військам. Допустити цього не можна було.

Через Івана Кравченка викликав начальників бойових груп. Зараз, коли польовій жандармерії і поліцаєм було, судячи з усього, не до Уса, вони все частіше збиралися у старій липіївській хаті.

Вночі групи Федосія Матюшенка і Олександра Третьака пішли на завдання. Міни виявилися без запальників.

Ворог розраховував скористатися ними в останній момент. Хлопці скотили міни з насипу і відтягли їх подалі від тунелю.

А вже надійшов сигнал від керівника старобілецьківської групи Кирила Гречки — німці замінували паровий локомотив. Єдиний на все село млин був як повітря потрібен білецьківцям, та й не тільки їм, а й тим ще небаченим, але таким довгожданим визволителям. У багатьох дворах у потаємних схронах і закутках задля тієї нагоди було приховане від хижого окупантського ока зерно з нового врожаю.

Рятували млин утрюх — Кирило Гречка, Макар Німець та Василь Німець. Швидко зняли приводні паси, манометр, розібрали двигун. Утрюх і перенесли усе те в надійне місце.

Сімнадцятого листопада 1943 року у хаті Трохима Свистуна, що жив на околиці села під Назаренковою, Ус знову зібрав командирів бойових груп «Набат».

— Завдання полягає в тому, щоб не дати німцям знищити село, вибити їх звідси до приходу наших військ... Ми повинні довести безздатність нашої організації у відкритому бою з ворогом...

Обговорили план збройного виступу, призначили зв'язкових. На засіданні був присутній лейтенант Дніпров.

З ДОКУМЕНТІВ

І. Наказ № 12

23 серпня 1943 року.

Про підготовку до бойових дій комуністичного загону «Набат».

У зв'язку з тим, що підпільна комуністична організація «Набат» перейшла на бойове становище:

н а к а з у ю:

1. Всім членам без винятку готуватися або до виходу, або до бойових дій на місці.

2. У всіх членів повинно бути в запасі:

- а) пара білизни (для чоловіків), для жінок — сорочка;
- б) на перший випадок взуття;
- в) фуфайка;
- г) продуктів не менше ніж на дві доби;
- д) у всіх без винятку чоловіків — тютюн і вогонь, не менше як на 7 днів;
- е) ложки;
- є) чоловіки повинні мати бритви і складані ножі;
- ж) сумки для необхідних речей;
- з) мило.

3. Нач. госп. частиною т. Корчагіну П.:

- а) домогтися, щоб у всіх чоловіків були бензинки;
- б) заготовити не менше двох літрів бензину і камінці;
- в) з'ясувати, у кого є плащ-палатки;
- г) дві-три склянки солі на кожного;
- д) взяти на облік кишенькові ліхтарики, перевірити, щоб батареї були справні.

П р и м і т к а: Доповісти мені про виконання цієї частини наказу не пізніше 30 серпня 1943 року.

4. Зобов'язую нач. по зброї т. Брузжака С. провести такі заходи:

- а) підрахувати кількість гвинтівок, обрізів, тесаків, патронів, деталей до гвинтівок тощо. При цьому вказати, які гвинтівки — російські чи німецькі. (Кінець наказу не зберігся).

Н а к а з № 15

25 серпня 1943 року.

Дорогі товариші, члени підпільної комуністичної організації «Набат»! У зв'язку з видачею Вам квитків дозво-

льте привітати Вас, як борців, які готові все віддати, щоб швидше визволитися від фашистської зграї.

Підпільна комуністична організація «Набат», починаючи з лютого 1942 року, пройшла довгий і суворий шлях підпільної роботи. Вона організувалася в той час, коли фашисти горлали на весь світ, що велика східна країна Росія стерта з карти і більше не існує, коли кровожерливий Гітлер виригував зі своєї пащі слова: «Новий порядок в Європі, німецькі воїни не знають назад, тільки вперед» тощо.

Підпільна політична робота завжди ризикована. Але це не лякало і ніколи не злякає людей з серцем орла, а не ворони.

Товариші Рахметов, Морозов, Жаркий, Корчагін П., Кирсанова В., Брузжак — ось ті люди, які першими вступили в організацію, вони першими підняли червоний прапор боротьби з фашизмом, понесли його мужньо, сміливо і несуть до сьогодні.

Організація «Набат» виконала велику роботу. Вона випустила тисячі листівок, роз'яснювала народу, яке «визволення» принесли фашисти, вона закликала народ до боротьби.

На організацію були поліцейські нальоти, деякі члени зазнали арешту, один час організація була змушена тимчасово припинити свою діяльність, але це ще більше згуртувало її ряди. Зараз вона перебуває на небувалому піднесенні.

Чи могла організація видати квитки всім членам 10—12 місяців тому? Ні, не могла. Чому? З метою конспірації, щоб не бути передчасно розкритою поліцейсько-фашистськими саграпами.

В той час організація визчала своїх членів і не могла видати такого документа. Зараз обстановка докорінно змінилася. Це дає можливість кожному члену організації «Набат» видати документ, який би засвідчував його підпільну роботу.

Товариші набатівці! Видача квитків в історії нашої організації — свято, і це свято ми повинні відзначити ще активнішою боротьбою з німецько-фашистськими катами.

Ми видаємо квитки під гарматні залпи, під гуркіт бомб і снарядів, під тріск кулеметних черг.

Час розгрому фашизму наближається, і цей час недалеко.

Виходячи з цього і в зв'язку з видачею квитків,

н а к а з у ю:

1. Оголосити подяку за тривалу роботу найстарішим членам підпільної комуністичної організації «Набат» тт. І. Жаркому, Ф. Разметову, П. Корчагіну, В. Кирсановій, В. Брузжак, М. Морозову, Л. Патрикєєвій.
2. Бажаю цим товаришам, а також всім членам організації ще активніше віддаватися боротьбі проти фашизму за більшовицьку державу.
3. Членський квиток повинен зберігатися всіма членами як секретний документ, і ніхто не має права розголошувати цю таємницю. Цей квиток набатівці повинні пронести крізь усі труднощі і перешкоди до світлого дня приходу Червоної Армії.
4. Кожен член організації повинен активізувати свою роботу, щоб гідно зустріти своїх істинних визволителів — Червону Армію.
5. Вважаю за свій обов'язок попередити, що у зв'язку з видачею квитків організація «Набат» ще вимогливіше буде ставитися до кожного свого члена.
6. Ад'ютанту т. Жаркому І. оголосити цей наказ усім членам організації під підпис. Товаришам Шапізі М., Устинович Р., Брузжаку С. та ін. оголосити цей наказ у своїх групах під підпис не пізніше як до 30 серпня 1943 року і доповісти про виконання мені. Смерть німецьким загарбникам і їхнім посіпакам!

Ком. заг. «Набат» мол. політрук В. Овід.

З ДОКУМЕНТІВ

На початку жовтня фронт підійшов до Дніпра. З цього часу члени організації, які працювали на залізниці та інших німецьких підприємствах, кинули роботу, перейшли на нелегальне становище, переховувалися в лісі, в степу.

Почалась диверсійна робота в тилах діючої німецької армії. Члени «Набату» руйнували бойовий зв'язок, що проходив від вогневих позицій німецьких батареї до спостережних пунктів і штабів.

Був зібраний ряд відомостей військового характеру. 22 жовтня ці відомості були передані В. Усом одному з розвідників Червоної Армії, який перейшов лінію фронту.

Водночас організація вжила заходів до того, щоб перешкодити німцям вивезти з Білецьківки та інших сіл хліб, худобу тощо. За наказом організації старости роздали на збереження населенню весь хліб, картоплю, худобу і коней, які знаходилися на «німецьких державних дворах»¹.

НА СПОЛОХІ

Гриць Коваленко ганебно заспав. Ще звечора із завтрашнім днем було пов'язано стільки переживань, що він довго перевертався з боку на бік і заснув пізно. Проснувшись, похапцем одягнувся і кинувся надвір. Його брала досада на самого себе і на весь світ. Був чи не наймолодший серед набатівців: ледь виповнилося п'ятнадцять. Всього з тиждень тому, як прийняв присягу, і ось на тобі — заспав.

Уже на вулиці Гриць побачив матір командира їхньої бойової групи Кравченка.

¹ «Комсомольская правда», 1974, 16 жовтня.

— Тітко Санько,— кинувся до неї,— Іван дома?

— Таке скажеш... Схопився ще вдосвіта...

Вона похитала головою і поманила його пальцем:

— Візьми оцей мішечок і передай Іванові. Це патрони для його автомата.— І мегенько підштовхнула хлопця вперед: — Біжи вже, біжи...

Гриць не бачив, та й не міг бачити, як тітка Санька перехрестила його вслід своєю чорною, виробленою пучкою, як рукавом витерла очі:

— Побережи їх, господи... Діти ж іще, зовсім діти.

І тут Гриць рантом згадав, що в нього дома, у викопаному ним самим схроні, лежать лимонки. Ті самі, які він поцупив у німців, що потім перебравися в старе село. Гриць кинувся назад у двір, забрав лимонки і знову вискочив на вулицю. Бігти до Оврамовича? Але ж Оврамович, а точніше Дмитро Оврамович Гречка, жив на Радянському, чому ж тоді хлопці — він це щойно помітив — побігли в протилежному напрямку? А звідти вже озвалися автоматні черги, потім вони змістилися вправо, і Гриць помчав прямо туди.

Події на колгоспному дворіщі розгорталися так. Група фашистів намагалася підпалити громадські сараї, розташовані на вигоні, але Іван Кравченко, Василь Хорольський та колгоспники, що приєдналися до них, дружно кинулися на паліїв. Гітлерівці, відстрілюючись, відступали в сади, а звідти в болото за хутір Радянський, де на них уже чатували хлопці Василя Лагна, Петра та Івана Кравченоків.

Ще раніше виступили старобілецьківці, бойові групи Кирила Гречки і Василя Німця.

Задум Уса був простий: починають хлопці із Старої Слободи, змушують німців відступити вниз до Кутів, притискують до болота, з того берега б'ють по них новоселівці Василь Лагно та Іван Кравченко, водночас лемешівські групи Матюшенка і Третяка женуть ворога по большаку,

мимо цегельні, де ліворуч останньою приєднується свинаро-павлівська група Петра Калиниченка.

Ця операція, при умові її успішного здійснення, могла б стати неводом для білецьківського ворожого гарнізону разом з його гарматами, мінометами, транспортом та запасами зброї. До того ж підкріпити виступ білецьківців мали браїлівці, маламівці і, за сприятливого збігу обставин, дніпровці.

Групи Кирила Гречки і Василя Німця вдарили одночасно, і гітлерівці, їх було чоловік 15, що не сподівалися на такий поворот, кинулися врозтіч.

У перші хвилини бою заважала нервозність і метушня: дуже великим було бажання розквитатися з окупантами. Але як тільки Василеві Німцеві та Семену Куликові вдалося підтягнути свій «максим», а Макар Німець та Антон Голуб стали їх прикривати, фашисти, не витримавши, поодинокі вискакували з пристріляного місця і перебіжками від хати до хати кидалися по схилу вниз.

Хлопці дружно вдарили по втікачах з гвинтівок та обрізів. Макар Німець і Кирило Гречка вирвалися вперед, за ними поспішали Семен Кулик, Антон Голуб і решта набатівців.

Враз посвітлішало, наче чиясь невидима рука підняла завісу туману, і стало видно старі верби по той бік плавнів і самі плавні, які широкою смугою потягнулися за Назаренкову. Там, за Кутами, підширала небо темна колонада вільх. За ними починався мішаний Криловський ліс.

Німці, що спочатку бігли понад кладовищем, тепер скотилися нижче, взяли лівіше, до ветхого дерев'яного місточка біля одного з рукавів болота. Уже кілька з них вискочили на місток, а решта бігли, важко загрибаючи ногами. Німецький офіцер — він був у довгій шинелі і кашкеті — раптом зупинився і щось закричав: квапив, очевидно, відстаючих.

Макар старанно прицілювся і вистрелив. Офіцер якось дивно, по-лелечому змахнув руками і впав.

— Є! — закричав Макар, не тямлячи себе від радості. — Попав, хлопці!

Тим часом куля, пущена чиеюсь виправною рукою, дістала ще одного німця.

— Ур-ра! — злетіло над оболонню і покотилося до Криловського лісу.

Зелені мундири сахнулися лівіше, солдати бігли тепер понад самою стіною плавнів, і Кирило, який випередив своїх, подумав, що ось-ось хлопці їх дістануть і з того берега...

Саме в ту мить, коли Гриць Коваленко домчав до наших окопів, німці, гнані старобілецьківцями, отямилися: автоматні черги шелеснули прямо над головою. В окопі вже були Іван Кравченко, Василь Хорольський, Іван Чорновол, брати Лагни, Микола Різник і ще кілька чоловік.

Несподівано по той бік болота появилася пара коней, що тягнули дві німецькі гармати.

— Вогонь! — голосно крикнув Іван Кравченко.

Прицілитися як слід заважали густі зарості очерету. Два німці, очевидно з гарматної обслуги, скочили між коней, швидко розпрягли їх і, полипивши гармати напризволяще, зникли з кіньми за вільхами.

Майже водночас з-за лісу на піщані кучугури вискочила безтарка. В ній стояв, випроставшись на повен зріст, дебелий німець і, туго натягнувши віжки, притримував розгарячених коней. Хвилиною пізніше з лісу виїхав вершник. Він повернув коня у бік наших окопів і підніс до очей бінокль, очевидно намагався збагнути ситуацію.

— Що ж це ми, братці, га? — заметушився Іван Лагно. — Ану за роботу...

Кілька пострілів прозвучали майже одночасно. Німець, що стояв у безтарці, впав, сполохані коні підхопили воза, круто, ледь не перекинувши його, розвернулись і понесли в ліс. Вершник шарпнув коня за повід і подався вслід.

— Утік, собака! — лайнувся Василь Хорольський. — Ну зажди, ми ще тебе дістанемо!

Враз розмови урвалися. Усім спало на думку одне і те ж — як там справи в інших? Що діється на Лемешівці? Звідти час від часу гриміли постріли, долітали якісь крики, вони то ближчали, то знову віддалялися.

— Ось що, Коваленко, — суворо сказав Іван Кравченко, знімаючи руку із свого новенького ППШ, — тобі, як зв'язковому, доручаю оперативне завдання — негайно вирушай на Лемешівку і дізнайся, як там у групах Матюшенка і Третяка.

Грицеві йти від своїх не хотілося, але наказ є наказ і його треба виконувати.

Йти прямо не зважився: небезпечна була зараз відкрита дорога, і він вирішив городами пробратися спершу до колишньої лозомеблевої артілі.

А Лемешівка боролася. Налякані несподіваними діями набатівців, над усе боячись оточення, німці безладно тікали, полишаючи гармати, міномети, машини, боеприпаси і спорядження. Наступаючи гітлерівцям на п'яти, групи Матюшенка і Третяка переслідували їх аж до будинку білецьківської сільради. Тут затято огризалися артилерійські і транспортні підрозділи фашистів. Кілька гітлерівців потрапили в полон. Підштовхувані прикладами в спину — хлопці не дуже церемонилися з ними — вони високо тримали руки над головою.

Матюшенко, що був на самому вістрі атаки, пильно стежив за тим, що відбувалося на большаку. Він, обстріляний офіцер, як ніхто розумів — головне, не дати німцям оговтатися, треба скористатися їхнім сум'яттям у повній мірі, інакше все може обернутися катастрофою. Тому, як тільки почув постріли біля Дніпра і зрозумів, що слобожани — Гречка і Німець — виступили, не став гаяти жодної хвилини.

Добре пам'ятав слова Уса — успіху вони доб'ються тільки тоді, якщо всі групи виступлять одночасно і дружно. Ще сімнадцятого листопада, коли в хаті Трохима Свис-

туна остаточно утверджувався план збройного виступу, Ус притримав його за руку:

— Важко, звісно, все врахувати. Але за всіх обставин, думається, завдання твоєї групи, Федосію, найскладніше... Тому, як тільки німці почнуть тікати, ти обійди з хлопцями цегельню і відріж їм дорогу на Свиначо-Павлівку...

Біля цегельні й справді німці гарячково шукали виходу, але звідусюди їх зустрічав вогонь.

На поміч набатівцям уже поспішали односельці, молоді і літні. Бігли з рушницями, трофейними гвинтівками, обрізами, що невідь-звідки взялися в їхніх руках.

Частині ворожих солдатів вдалося прорватися крізь шпарину заслону, вони вихопилися на дорогу, що вела до Табурища, і, безладно відстрілюючись, пустирем кинулися уздовж Радянського до Назаренкової. Хлопчаки, що, незважаючи на гвалт матерів, бігли за наступаючими, першими почали лічити трофеї. Їх було чимало: важких і середніх гармат — 11, автомашин — 31, із них 22 у повній готовності, підвід — 32, коней — 20, багато боєприпасів і військового спорядження.

Підоспіли маламівці. Очолювані Григорієм Зінченком, вони очистили своє село від окупантів, захопили три підводи обозу з продуктами та зброєю і вже в Чечелевому, наступаючи, відбили у ворога три гармати і взяли в полон одного німця.

Звісно, про все це Гриць Коваленко не знав. Як не знав і про те, що Ус разом з Василем Москаленком ще вночі подалися в Павлівку, щоб попередити групу Петра Калиличенка і як слід зустріти відступаючого ворога.

Але хто вони, оці люди, що йдуть назустріч? Скоро впізнав Катерину Хорольську, а ось ті двоє... Чим більше вдивлявся Гриць, тим більше не довіряв своїм очам: на сірих шапках пломеніли справжні п'ятикутні зірки.

— Ти що стоїш, хлопче? Скучив, га?

Той, кому належали ці слова, був зовсім молодий, пад верхньою губою в нього ледь пробивався темнавий ріденький пушок.

— Нічого... Незабаром гадам капут,— дружньо поплескав хлопця по плечу. І тоді Гриць, плутаючись і заїкаючись від надміру почуттів, пояснив першим радянським розвідникам, що він зв'язковий групи Жаркого, виконує наказ командира — має дізнатися і доповісти, що діється на Лемешівці.

— Туди йти не треба, — сказав солдат, — там повний порядок. А як справи у вас?

— Наша група, — сказав Гриць, — ударила по німцях, що опинилися по той бік болота. Відбили в них дві гармати. Але німці зараз у пільхах. Нам би оце допомогу...

— Ось що, хлопче, — рішуче сказав солдат, — повертай назад і біжи до своїх. Скажи хлопцям, хай ще трохи протримаються. Головне — не віпати поса. Скоро тут будуть наші.

Не тямлячи себе від радості, з підстрибом, як лопак, помчав Гриць назад і, вже не криючись, вулицею подався до своїх. Коли він добіг до окопів, то побачив, що частина хлопців возиться біля гармати по той бік болота.

— Хлопці, наші! — цосили закричав Гриць.

— Що ти мелеш? — повернув до нього Кравченко спітніле, в ластовинні обличчя. — Які наші?

— Розвідники, — стримуючи подих, сказав Гриць, — тільки що я їх бачив, як вас, і навіть балакав з ними. Обіцяють поміч...

І, потроху заспокоюючись, розповів про несподівану зустріч.

Новина справила на хлопців приголомшливе враження. Навіть на Кравченка, якому було достеменно відомо, що наші війська форсували Дніпро нижче Кам'яних Потоків.

Коли піднялися на кучугури, знову помітили німців. Хлопці заметушилися. Одні пропонували негайно вдарити,

інші радили зачекати. І не зразу помітили, що прямо на них ішов радянський військовий у чині капітана. Ступав упевнено, розмахисто. В руках тримав бінокль.

Капітан, він був з тієї ж групи, що й два розвідники, підійшов до них упритул і сказав просто:

— Здорові були, хлопці!

Набатівці врізнобій привіталися.

— Чиї ж це трофеї? — показуючи на гармати, запитав розвідник.

— Наші, — хором відповіли хлопці.

— Добре, — похвалив капітан, — а де ж німці?

— Он, під лісом, — відразу кілька рук зметнулися в напрямку вільх. Розвідник підніс бінокль до очей і довго роздивлявся довкола.

— Ну, тримайтесь, орли. Я про вас обов'язково доповім командуванню. А мені пора.

Ступивши кілька кроків, озирнувся:

— Гармати напризволяще не кидайте. Виділіть охорону, а то фашисти ще можуть отямитися...

...На околиці села збираються бойові групи Кирила Гречки, Федосія Матюшенка, Олександра Третяка, маламівці, чечелівці, браїлівці. Попереду — Назаренкова.

— Там у них кулеметне гніздо, — чує Гриць голос Петра Кравченка. І інший — рішучий, дзвінкий. Кому він належить?

— Вперед, набатівці! — високо злітає той голос. Хлопці, пригинаючись, біжать уперед. Гриць Коваленко на лівому фланзі. Поряд з ним брати Височини — Петро та Микола з маламівської групи Зінченка, і Матюшенко. В Матюшкових руках — трилінійка.

Місцевість тут у хвилястих лініях пагорбів. За ними — Свердловка, а ще далі — Лиса Гора. Попереду атакуючих — високий залізничний насип, зліва — ліс.

Гриць біжить разом з усіма. Нижче, метрів за тридцять від них, — стіни зруйнованої казарми. З пагорба

Грицеві добре видно, як, розтягнувшись, хлопці широким півколом підступають до насипу.

З-за стіни казарми тупо вихоплюється коротка кулеметна черга. Хтось кидає туди гранату. Стіна здиблюється гривою пороху. Звідти, пригнувшись, вискакує німецький солдат в касці і з ручним кулеметом в руках. Він майже скочується у вияр, а потім поспішно видирається схилом угору. Всього якийсь метр віддаляє його від вершини насипу. За ним — німецькі окопи. Ляскають постріли — ще і ще. Кулеметник падає і більше не підводиться.

Окопи ворога плюються вогнем, і передні ряди набатівців залягають. Гриць не зразу помічає старого колгоспника Андрія Ткача, що веде полоненого офіцера. Підштовхуваний прикладом, німець тримає руки над головою.

— Ти куди його ведеш? — кричить Петро Кравченко.

— В сільраду. За наказом Михайла Лагна.

— Хто він?

— Командир другої батареї артилерійського полку, — з готовністю відповідає полонений.

Сіється дощ. Стає так темно, що звучить команда — припинити вогонь. Командири бойових груп, порадившись, виставляють пости на ніч.

За ними, за їхніми спинами, — визволена Білецьківка. Їй ще треба оговтатися, прийти до тями, щоб повірити у своє визволення після 850 днів неволі. І Білецьківка не спить. Вона сторожко прислухається, напружує зір, вдивляється очима вікон в загусаючу темінь. Чи витримають хлопці під Назаренковою? Чи не отямиться поганська сила? Чи не покотиться сюди знову, підминаючи під себе молоді життя?

З ДОКУМЕНТІВ

Донесення груп у період збройного виступу.

а) Німець Василь Ів. убив одного німця, двох узав у полон разом з Яременком В. В., здали в штаб 25.XI.43 р.

б) Взято в полон 15 німців, взята ручна радіостанція, п'ять німців убито, взято 3 гармати і штабна машина на большаку. Здано 195-му полкові. Командир групи Матюшенко.

в) Взято в полон два німці, убито — 2. Взято гвинтівок 50 штук, мінометів різного калібру 5 шт., кулеметів 2 шт., гранат 30 ящиків, патронів 30 ящиків, бричок 5 шт., велосипедів 20 шт., речових складів 2. Командир бойової групи Жухрай.

г) 8 німців убито, 6 взято в полон, взято 11 гармат, 31 машину, з них 22 справні, 32 повозки, 21 шт. коней. Гвинтівок, мін, снарядів, патронів, автоматів, револьверів не лічили.

2. З показань полоненого німецького офіцера, командира 2-ї батареї 80-го артилерійського полку:

«Могутнє «ура» росіян звичайно наводить жах. Але тут «ура» ми почули у себе в тилу. Чиниги опір нерозумно, коли тебе оточує російський десант»¹.

3. З чорновика звіту члена комісії політвідділу 4-ї гв. армії гв. капітана Пучинського:

«Сигналом для виступу став відхід німецьких військ і намагання 25 листопада підпалити село. Налякані діями партизанів у тилу і боячись оточення, німці панічно стали тікати, лишаючи техніку, боеприпаси і спорядження. Переслідуючи гітлерівців, бойові групи Матюшенка Федосія і Третяка Олександра зав'язали бій на Лемешівці (Білецьківська сільрада). Тут бій довелося вести з відступаючими артилеристами і транспортними підрозділами. Ці бойові групи убили 13 гітлерівців, 6 узяли в полон, значну кількість поранили. На цій ділянці було захоплено у німців важких і середніх гармат — 11, 31 машину, з них 22 справних, 32 повозки з вантажем, 21 шт. коней, багато боеприпасів і стрілецького озброєння.

¹ «Комсомольская правда», 1974, 16 жовтня.

В цьому бою відзначились тт. Матюшенко Федосій, Ус Василь Олімпович, Гончар Григорій, Гончар Микита, Хорольський Василь, Кравченко Петро, Кравченко Іван.

Внаслідок успішних дій бойові групи тт. Гречки і Німця захопили такі трофеї: гвинтівки — 50 штук, мінометів — 5, кулеметів — 2, гранат — 30 ящиків, патронів — 30 ящиків, повозок — 5, велосипедів — 20 штук. Німці були вигнані з Білецьківки до приходу частин Червоної Армії.

В ніч на 26 листопада з приходом у Білецьківку частин Червоної Армії бойові групи «Набату» разом з ними пішли в наступ на Свиначо-Павлівку і Свердловівку. В цих боях особливо активно діяла в Свердловівці група на чолі з тов. Усом — Кравченко Іван, Хорольський Василь, Сіроленко Ігор, Кравченко Олексій, Височин Петро і Вагнер Петро.

У Свиначо-Павлівці: Минько Іван, Швець Володимир, Більчин Іван, Сивистун Трохим. Свиначо-павлівська група набатівців діяла в складі частин 66-го зв. п. с. д., свердловська група діяла разом з підрозділами 58-го і 960-го полків 299-ї с. д.

25 листопада поруч з наступаючими набатівцями безстрашно діяли дівчата-санітарки — члени «Набату». Вони подавали першу допомогу, підносили боєприпаси.

26 і 27 листопада під час дій набатівців разом з частинами Червоної Армії дівчата Ганна Різник, Ліда Ус і Катерина Хорольська знаходилися весь час на передньому краї, подавали першу допомогу, виносили з поля поранених, підносили боєприпаси і їжу.

В останні дні санітари «Набату» доглядали поранених бійців і командирів 66-го зв. п. с. д.

Збройний виступ «Набату» показав політичну зрілість організації і безмежну відданість її членів Радянській Вітчизні.

Своїми діями набатівці допомогли частинам Червоної Армії в розширенні плацдарму на правому березі Дніпра,

викликали паніку в стані ворога, чим посприяли загальному успішному наступу»¹.

Ранок 26 листопада. Ворог тримає кругову оборону. Вогонь ущільнюється. Передні ряди пабатівців залягають в ложині біля залізничної лінії. Гриць Коваленко піднімає голову. Поряд з ним — Панько Кравченко, Віктор Матюшенко, Василь Різник. Далі метрів за п'ять від них — Василь Гречка, Петро та Олександр Кравченки, Євдоким Пономаренко, Микола Різник.

Краєм ока Гриць помічає, як повзком до них добирається Катерина Хорольська. На голові в неї, як і у всіх дівчат санітарної групи «Набату», червоний бант. Так було вирішено напередодні збройного виступу.

— Хлопці, — каже Катя, — у кого є баклажка з водою? Поранило Чорнокіндратенка. Просить хоч губи покропити...

Хтось простягає дівчині алюмінієву флягу. Катя приймає її в обидві руки і повзе назад.

Землю стрясає вибух. З чорної хмари вихоплюється чиясь постать, і Гриць швидше вгадує ніж пізнає в ній Олександра Кравченка. Вигляд його страшний. Лівий рукав піджака пошматований, оголена по лікоть закривавлена рука безпомічно звисає. Він щось кричить, але що саме — розібрати важко. Неподалік від нього лежать смертельно поранені Коля Різник, Євдоким Пономаренко, Василь Гречка.

Тут же і Петро Кравченко. Пізнати його важко: рудий чуб почорнів, обличчя зсудомлене від болю. Петро зводиться на ліктях і силкується стати на ноги, але падає мов підкошений: у нього покалічені обидві ноги.

¹ Краткая история возникновения и развития подпольной коммунистической организации «Набат». М., Институт історії АН СРСР, відділ рукописних фондів ВВВ, р. 2, оп. 9/16, спр. 1.

— Господи, та що ж це таке! — чується голос Каті Хорольської. Галя Різник і Валя Хорольська кидаються до тяжкопораних.

— Санітарка! — кричить Олександр Кравченко. — Допоможи!

Віктор Матюшенко і Гриць підхоплюють Олександра під руки і тягнуть униз. Вогонь не припиняється, і Матюшенко квапить:

— Швидше, швидше!

Вони кладуть його під дубком і перев'язують поранену голову. А руку прибинтували до тулуба — ніколи було морочитися з перев'язкою.

— Жалко хлопців, — судорожно видихає Віктор Матюшенко. — Василь Гречка попросив у Миколи Різника закурити. Той дав йому недопалок. Аж тут міна. І всіх трьох зразу... А перед цим вони сміялись. Так голосно сміялись, ех!

— Пішли, — каже Гриць. Вони тягнуть Кравченка далі.

Снаряд вибухає уже тоді, коли вони дістаються насипу. Хлопці озираються. Там, де щойно був дубок, — чорна вирва.

— Через насип я спробую сам, — каже Матюшенко. — Поможі мені тільки покласти його на спину...

Назад Гриць іде випроставшись на повен зріст. Хтось біля казарми привітно махає йому рукою, і хлопець пізнає Більчича.

— Поставили за сторожа біля міномета, — каже Іван.

«Чи не з нього, проклятого, накрило наших?» — думає Гриць, торкаючись рукою ще не охололого металу.

— А де ж хлопці?

— Як де? — щиро дивується Іван. — Погнали фріца на Свинарку разом з солдатами.

— З якими солдатами?

— Тю на тебе! — уже сердиться Більчич. — Ти що, з неба впав? Не знаєш хіба, що підоспіли на поміч наші

війська? Батальйон майора Гончарова дев'ятсот шістдесятого полку шістдесят шостої стрілецької дивізії.

...Загиблих і поранених набатівців звезли у військовий польовий госпіталь, що розмістився в хаті Андрія Сухомлина. Медичному персоналу допомагали члени санітарної групи — сестри Чорновол, Валя і Катя Хорольські, Галя Різник, Ліда Ус, Люба Животовська. Смерть хлопців подіяла на дівчат приголомшливо, і вони дарували пораненим всю ніжність, на яку тільки були здатні їхні руки.

На руках у Люби Животовської помирав Григорій Чорнокіндратенко. Його смагляве обличчя стало матовим, губи припали чорною гарячою смагою. Розривна куля потрапила в живіт, і хірург, який оглянув пораненого, безнадійно похитав головою:

— Пізно...

— Як то пізно? — скрикнула Люба Животовська. — Він же ще живий, живий...

Дівчина ледве стримувала сльози, не знаючи, як полегшити страждання хлопця.

— Марусю, Марусю, — хрипко шепоче Гриць, і голос його переривається.

Хто вона йому, ота Маруся, — сестра, наречена, просто дівчина — того Люба не знала. Поранений широко розплющує очі, і Любі стає моторошно від того погляду. Грища вимовляє чітко і голосно:

— Мамо, умий мене...

Це були його останні слова.

Большаком пливе похоронна процесія. Людський натовп коливається, множитья, важко човгає по розгаслій землі. З усіх усюд поспішають люди — з Чаїного Хутора, Лемешівки, з Новоселівки й Радянського, з Кутів і Старої Слободи, з Чечелевого і Свинарки.

Білецьківка прощається з полеглими набатівцями. Разом з місцевими жителями ідуть солдати. На їхніх обличчях — печать жорстоких боїв і важкої втоми.

Майор Гончаров, командир 960-го полку 66-ї стрілецької дивізії, чиї солдати першими прийшли на поміч набатівцям, думає про щось своє.

Його полк, який кілька разів майже повністю поновлював свій бойовий склад, пройшов довгий фронтовий шлях. І не було на тому шляху жодного села, яке б не доводилося брати з боєм. Не було — до Білецьківки.

Підводи з тілами полеглих наближаються до кладовища.

З-над Кременчука вигулькус сонце, скупе на тепло сонце пізньої осені. Воно осяває горбик свіжої жовтуватої землі, печальні і суворі обличчя людей.

Майор Гончаров зриває шапку і каже суворі слова скорботи і прощання.

Від набатівців виступив Матюшенко. Мужнє Федосієве обличчя блідіше ніж звичайно. Говорить він тихо і просто.

Хтось не витримує, схлипує. Над забур'яненим, занедбаним за роки окупації кладовищем чути розпачливий жіночий зойк. Білецьківка прощається із своїми синами. Повільно опускаються домовини.

Василь Гречка...

Євдоким Пономаренко...

Микола Різник...

Григорій Чернокіндратенко...

Гримлять прощальні залпи.

— Прощайте, хлопчики!

— Прощайте, любі!

— Земля вам пухом!

Соснові вінки, сплетені дівчатами-набатівками, закривають могилу. Гудуть дерева, що їх не встигли винищити німці. Як і люди, вони стійко витримали довгі окупаційні зими. Тут, на косогорі, особливо відчутно, як дужчає, набирається на силі придніпровський вітер, вітер Перемоги.

Січень 1975 — січень 1976 рр.

ЧЕРЕЗ 35 РОКІВ

...Ще один поворот — і село позаду. Переповнені автобуси зупиняються, з них висипають пасажирки. Групами і поодинці прошують вони в напрямку старого кладовища, що вирізьблюється вгорі чіткими контурами дерев. Це переважно дуби, теж старі, корчуваті, обчухрані вітрами.

Пізня осінь. Листопад 1978 року. Чоловіки зупиняються першими, знімають кашкети і капелюхи. Так, ось вона, ця могила, що прийняла до свого довічного схову полеглих набатівців...

Простір. Безгомінь. Звідси, із стрімкої крутизни, окільцьованої одним з рукавів Дніпра, що свинцево брижиться на сонці, тягнуться плавні. Аж ген до громаддя будов на видноколі. Там лівий берег ріки — Кременчук.

Метущаться «кіношники» — операторська група Київської студії хронікально-документальних фільмів, поспішають: треба встигнути відзняти якомога більше. Що змусило їх приїхати сюди? Як і всіх оцих людей з різних кінців країни?

Тридцять п'ять років тому тут, у придніпровському селі Білецьківці, всього за кілька кілометрів від великого залізничного вузла Кременчука, відомого своїм лихим окупаційним режимом — понад 90 тисяч радянських людей загинуло у фашистських концтаборах — члени місцевої підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Набат» вступили в запеклий бій з військовими підрозділами фашистів і за 10 годин до приходу наших регулярних військ повністю вибили з села ворожий гарнізон.

Бій оцей — вершина діяльності організації, географія якої охоплювала чимало населених пунктів Полтавської і Кіровоград-

ської областей. Загалом в «Набаті» налічувалося близько 100 чоловік. Вражає, що при такому численному складі організація майже не зазнала провалів. Набатівці розповсюджували листівки, саботували заходи окупаційних властей, накопичували зброю.

Відразу ж по приході частин Червоної Армії спеціальна політвідділівська комісія ретельно і з любов'ю збирала все, що було пов'язане з діяльністю «Набату». Завдяки цьому маємо півтораєста дорожочіньних документальних свідчень тих днів, які зберігаються нині у Москві, в Інституті історії АН СРСР, у партійних архівах Кіровограда й Полтави.

І ось тепер ця зустріч... Чи могли колись передбачити набатівці, що вдруге зустрінуться з воїнами 66-ї Полтавської стрілецької дивізії? Уже в мирний час, рівно через 35 років після того пам'ятного листопадового бою... В полки цієї дивізії влився згодом майже весь чоловічий склад організації.

Не маю наміру переказувати подробиці зустрічі, організованої, до слова сказати, з ініціативи солдатської Ради ветеранів. То окрема розмова. Певна річ, були й обійми, і діалоги віч-на-віч, і зворушливі жести, і схвильовані вигуки, і печаль мовчання у пам'ять загиблих, і чисті сльози радості. Та понад усе — відчуття ліктя, усвідомлення братерської приналежності до «Набату» — сяючої сторінки юності, що зігрівала й зігріватиме цих людей до їх останнього подиху.

Того дня Мансур Абдулін, колишній комсорг батальйону 193-го полку 66-ї стрілецької дивізії, подарував білецьківцям свою картину. На червоному тлі — чорні кістяки обвуглених дерев. З-під комина, — це все, що лишилося від людського житла, — визирає насторожений кіт. В його очах німий докір і водночас надія. Такою запам'яталася українська земля тоді, в листопаді 1943 року, татарину Мансуру Абдуліну.

В музеях Кременчука й Полтави, в багатьох школах республіки поступово накопичуються матеріали про діяльність «Набату», Ведуть пошук білецьківські слідопити. В перспективі — створення свого меморіального музею. Строката мозаїка цього героїчного панно ще потребує прискіпливого дослідження.

Ця книга — тільки перша спроба більш-менш повно відтворити діяльність придніпровських підпільників. Деяка фрагментарність розповіді пояснюється ще й настійною необхідністю паралельно з авторським текстом навести найхарактерніші з документів. В окремих випадках вважав за необхідне змінити деякі прізвиська.

Виступаючи якось на читацькій конференції, присвяченій «Молодій гвардії», О. Фадєєв зауважив, що він не зміг не назвати поіменно всіх молодогвардійців. І пояснив, що це було б невдячністю по відношенню до них.

З тих же міркувань додаю список членів «Набату».

А в т о р.
Лютий, 1979 р.

Андрєєв Петро Григорович
Більчич (Єременко) Євдокія Олександрівна
Більчич Кузьма Іванович
Бурдаков Іларіон Григорович
Васильченко Олексій Назарович
Варлашкін Іван Кузьмич
Височин Петро Іванович
Височин Микола Іванович
Височин Василь Гнатович
Гацєман Є.
Гончар Микола Федорович
Гончар Григорій Микитович
Гончар Віктор Антонович
Гречка Кирило Папасович
Деписенко Павло Устинович
Дошченко Андрій Андрійович
Дмитрієнко Павло Іванович
Єрмоленко Володимир Олександрович
Животовська Любов Семенівна
Зінченко Олексій Миколайович
Зінченко Григорій Єгорович
Золотов Ілля Іванович
Кравченко Іван Володимирович

Кравченко Іван Іванович
Кравченко Петро Спиридонович
Кравченко Олексій Іванович
Краснощоков Олександр Максимович
Касьянов Петро Миколайович
Кожевін Василь Савелійович
Калиниченко Петро Григорович
Корінь Михайло Григорович
Крошка Іван Васильович
Кравченко Олександр Іванович
Лагно Михайло Степанович
Лагно Іван Леонтійович
Лагно Василь Леонтійович
Лагно Лідія Михайлівна
Лагно Микола Степанович
Ліпський Іван Іванович
Лобенко Федір Васильович
Ляшенко Іван Митрофанович
Матюшенко Федосій Петрович
Матюшенко Іван Петрович
Мелешко Іван Хомич
Мельников Тимофій Іванович
Мірошниченко Андрій Тарасович
Мірошниченко Андрій Іванович
Миньков Іван Алипійович
Москаленко Василь Пилипович
Німець Василь Васильович
Нетреба Михайло Федорович
Німець Макар Якович
Німець Іван Костянтинівич
Нудьга Ілля Тимофійович
Олеников Михайло Павлович
Орленко Степан Пилипович
Обод Микола Іванович
Плахов Іван Федорович
Пушкарьов Іван Семенович

Примостко Анатолій Федорович
Плахотний Іван Федорович
Проша Андрій Миколайович
Різник Ганна Єгорівна
Різник Микола Олексійович
Сухомлиш Ніна Федорівна
Соколенко Іван Кирилович
Соколенко Ігор Кирилович
Сичов Григорій Семенович
Свистун Анастасія Прокопівна
Свистун Іван Прокопович
Свистун Іван Федорович
Скоробагатов Андрій Васильович
Свистун Трохим Максимович
Степанов Олександр Андрійович
Солопін Валентин Михайлович
Третяк Олександр Ісакович
Туненов Валентин Петрович
Ус Василь Іванович
Ус (Сологуб) Лідія Іванівна
Ус Василь Аліпійович
Ускевич Іван Митрофанович
Ус Георгій Васильович
Ус Микола Іванович
Фаянов Григорій Олександрович
Хорольський Василь Пилипович
Хорольська (Чорновол) Валентина Миколаївна
Хорольська (Горяна) Катерина Іларіонівна
Хорольський Іван Олександрович
Чорновол (Ладіна) Олександра Василівна
Чорновол (Суботіна) Лідія Василівна
Чорновол Іван Антонович
Чорновол (Свистун) Катерина Сергіївна
Чорновол Тимофій Васильович
Швець Володимир Володимирович
Яструб Іван Сергійович

ЗМІСТ

Василь Овід та його друзі	5
Здблена земля	11
3 документів	21
Втеча з пекла	21
3 листа Лідії Ус	32
День великої радості	33
3 документів	37
Рядовий залізної гвардії	39
3 листа Антоніни Касьянової	45
Запах соснової стружки	46
Лимонки в жолобі	51
Дівчата	62
3 листа Євгенії Таратуги	69
3 документів	70
Організаційні питання	71
3 документів	76
Секунди на багато літ (лист Василя Уса)	78
3 документів	83
По лезу бритви	85
На 274-му кілометрі	91
Прикра несподіванка	96
Новий рік	101
Пси біжать по сліду	106
Пригода в клуні і решетилівські коні	114
3 документів	118
Сторінка юності	119
Операція в Сverdлівці	123
Людолови	129
Землянка в Бабенковій	135
Біленькітські вечорниці	141
3 документів	148
Годинник на пам'ять	153

З документів	158
Жухрай — Солошин	159
З документів	165
Група Дніпрова	166
З документів	173
З документів	177
На сполох!	177
З документів	185
Через 35 років	192

Владимир Александрович Базилевский
ЭТИ ДЛИННЫЕ СУРОВЫЕ ЗИМЫ
Из хроники подпольной
комсомольско-молодежной организации «Набат»
Серия «Герои, годы, свершения»
Киев, «Молодь»
(На украинском языке)

Художнє оформлення В. К. Лосє
Редактор Н. Т. Попсуєнко
Художній редактор В. П. Мазніченко
Технічний редактор С. Г. Овсієнко
Коректор Н. І. Кравченко

Інформ. бланк № 714.

Здано на виробництво 16.07.79. Підписано до друку
23.11.79. БФ 33095. Формат 70×108¹/₃₂. Гарнітура зви-
чайна нова. Друк високий. Папір друк. № 1. Умовн.
друк. арк. 9,28. Обл.-вид. арк. 8,34+0,45 вкл. Тираж
30 000. Зам. 808. Ціна 60 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь».

252004, Київ-4, Пушкінська, 28.

Білоцерківська книжкова фабрика республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного
комітету Української РСР у справах видавництва, полі-
графії та книжкової торгівлі, 256400, м. Біла Церква,
вул. Карла Маркса, 4.

Базилевський В. О.

Б17 Ці довгі суворі зими: З хроніки підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Набат». — К.: Молодь, 1979. — 200 с., іл. — (Серія «Герої, роки, звершення»).

Ця книга — розповідь про створення і діяльність підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Набат» на Полтавщині та Кіровоградщині під час Великої Вітчизняної війни. Видання розраховане на масового читача.

Б 10604—124
М228 (04)—79

12—79.0505030202

ББК 63.3(2Ук)722.5+63.3(2)722.5
9(С2)27+9(С)277